

CSÁSZÁR ELEMÉR

1874 — 1940.

Negyedszázadig viselte címlapján folyóiratunk Császár Elemér nevét mint szerkesztőét. 1914-ben az elfáradt Szilády Áron kezéből az övébe került a szerkesztésnek minden teendője; de «az öreg sas» érzékenységének kímélése végett még kilenc esztendeig ennek a neve is szerepelt a címlapon. Csak 1923-tól kezdve olvasható egymagában Császár Elemér neve szerkesztői minőségben.

Ez a választás minden tekintetben szerencsés volt. Császár Elemért legjava korában, tettvágyának és erejének teljességében érte ez a kitüntető megbízatás. Akkor már tagja volt Akadémiáknak és a Kisfaludy-Társaságnak s szerkesztője az Egyetemes Philologiai Közlöny modern irodalmi részének. Ajánlói mind a két tekintélyes intézménybe mint «a magyar irodalom történetének egyik legbuzgóbb és leghívatottabb művelőjét» ajánlották. Kifejezték egyszersmind azt a reménységüket is, hogy mint megválasztott tag kiváló szolgálatokat fog tenni. Kiemelték, hogy «fáradhatatlan és lelkes buzgóság jellemzi egész működését», s nagy elismeréssel szóltak acélos munkaerejéről, eredeti és mélyreható kutatásokon alapuló sokoldalú tudásáról, módszerbeli biztosságáról, az irodalmi művek értékelésében határozott kritikai magatartásáról, szilárd meggyőződéséről, éleslátásáról és kitűnő intuiciójáról.

Ezek az adományokon kívül nagy előnyéül említik már ekkor sokoldalúságát. Első ajánlója, Heinrich Gusztáv kiemelte, hogy «képzett klasszikus-filológus és nemcsak a külföldi irodalmakban, hanem a képzőművészetekben is igen jártas». Első önálló munkája (*Firenzei praerafaelisták*, 1897) is ebbe a körbe vágott. Ezt még egy terjedelmesebb dolgozata követte *A középkori szobrászat és festészet története* címmel a Beöthy Zsolt által szerkesztett nagy művészettörténetben. Ezirányú tanulmányai megszakadtak ugyan, mikor már elsősorban az irodalomtörténet kötötte le érdeklődését, de igaza volt Riedl Frigyes megállapításának: «Kétségtelen, hogy alapos művészettörténeti képzettsége előnyös módon bővítette már úgyis széles széptani horizontját.»

Egy pár év múlva (1903) megjelenik Császár Elemérnek, a tudósnek főműve, *Verseggy Ferenc*ről írt munkája, mely megbecsülést szerez nevének a tudós világban. Széleskörű, önálló forrástanulmányok alapján készült ez a nagyterjedelmű munka s élénk és hű képet fest Versegghyéről és koráról.

A művészi életrajz terén *Versegghy*-ét a Kisfaludy-Társaság Költők és Írók című vállalatára számára *Kisfaludy Sándor*ról írt életrajza (1910) követi, mely alapos tanulmányok alapján, vonzó módon tárgyalja hősenek regényes fordulatokat mutató életét és érdekesen elemzi költészetét. Két év múlva a Magyar Történeti Életrajzok számára *Ányos Pál*ról írt könyve folytatja a jeles írói életrajzoknak ezt a sorozatát.

Közben munkássága nemcsak gazdagságával, hanem sokoldalúságával is meglepő módon bontakozik ki. A tárgytörténet terén megírja 1909-ben az utolsó nemesi fölkelés századik évfordulója emlékére kiadott emlékkönyv számára *Az utolsó nemesi fölkelés az irodalomban* című tanulmányát, az összehasonlító irodalomtörténet terén pedig *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században* (1913) című alapvető dolgozatát bocsátja közre. Tanulmányai között is több kelt megérdemelt figyelmet, köztük *Mikes «Törökországi levelei»-nek keletkezése* (1895) című doktori értekezése; *Faludi Ferenc költészetéről* írt értekezése (1903), melyet Riedl Frigyes azzal dicsért meg, hogy «példa arra, hogyan lehet egy költő jellemzésénél sikerrel összekötni az esztétikai szempontot a lélektanival»; majd két év múlva (1905) igen jelentős tanulmányt bocsát közre egyik fontos tárgyköréről, *A deákiskoláról* s ebben meggyőzően utal arra a kapcsolatra, mely a klasszikai iskolához tartozó íróinkat koruknak kulturális törekvéseihez fűzi. Figyelmet keltettek Bessenyei Györgyről írt tanulmányai, köztük különösen a *Bessenyei természetérzése* (1911), mely a költői egyéniségnek egy addig kevés figyelemben részesített elemét, természetérzését vizsgálja. Szerencsés felfedezése volt a Bánk bán első szövegének fölismerése és közrebocsátása (*A Bánk bán első kidolgozása*, 1913). Nagy rendszerező és összefogó képességének is bizonyosságát adta azzal, hogy ő dolgozta ki részletes tervzetet annak a tudományos nagy magyar irodalomtörténetnek, melyet az Akadémia szándékozott megvalósítani. Igen tanulságos munkálatát mint vázlatos alaptervet az Akadémia irodalomtörténeti bizottsága egész terjedelmében elfogadta (*A magyar irodalom története. Tervezet. Akadémiai Értesítő*, 1911), de a nagy mű munkálatai, sajnos, meg sem indulhattak.

Ezek a nagyobb dolgozatai kívül számos könyvismertetése és bírálata, melyek főként a Budapesti Szemlében, Magyar Figyelőben, Egyetemes Philológiai Közönyben s e folyóirat lapjain jelentek meg, sokirányú képzettségéről és műveltségéről, valamint biztos ítéletéről szolgáltatott meggyőző

bizonyosságot, szövegkiadásai pedig lelkiismeretes gondjáról tanúskodtak.

Ezek a legkiemelkedőbb tételei annak a munkásságnak, mely Császár Elemér szerkesztői megbízatását megelőzte s melynek számszerű adatait Ferenczi Zoltán a Kisfaludy-Társasághoz 1912-ben benyújtott tagajánlásában így foglalja össze: nagyobb értekezéseinek száma 18, a kisebb értekezéseké és cikkeké 88, bírálataié és ismertetéseie 114, összesen 220.

Ennyi képességgel fölverte az állott elő s ezt az eredményt hozta tarsolyában Császár Elemér, mikor elvállalta folyóiratunk szerkesztését. S hozta fáradhatatlan tettvágyát, lelkes és lan-kadatlan buzgóságát s egyéni szeretetreméltóságát és másokat is munkára ösztönző agilitását.

Szerkesztői beköszöntőjében elődjének, Szilády Áronnak emlékét idézve nagy megbecsüléssel és méltányló tisztelettel szólt az ő munkásságáról s kijelentette, hogy a szerkesztés terén követi őt mindabban, amit az ő szerkesztői tevékenységében helyesnek, célravezetőnek és értékesnek ismert meg. Hűséges hagyománytisztelettel vallotta, hogy Szilády munkatervét magáévá tette, módosításának nem érzi szükségét s a folyóiratot továbbra is egészen a régi szellemében fogja vezetni.

«Szilády Áron formálta ki — írta ebben a beköszöntőjében — az IK. jellemét, az ő vezetése alatt vált... a magyar irodalom történetének értékes organumává, a legnemzetibb tudománynak céltudatosan, határozott elvek szerint irányított folyóiratává. Az irodalomtörténeti kutatás számára kívánván teret nyitni, elsősorban anyagot nyújtott a további földolgozásra, melyre a tudósnak még nagyobb szüksége van, mint a költőnek. S valóban, Szilády Áron vezetése alatt az IK. gazdag tárháza lett az irodalmi kincseknek. Adattárában beláthatatlan sorát közölte régibb irodalmunk lappangó vagy egészen ismeretlen termékeinek, meg az írókra vonatkozó, a feledés porából kiásott adatoknak; kisebb-nagyobb dolgozataiban alapvető irodalmi kérdéseket tisztázott... Ehhez a komoly föladathoz igazodott az IK. egész szelleme: komoly hang, tárgyyszerű felfogás, objektív ítélet uralkodott benne, tudatos tartózkodás mindattól, ami a tudományos érdeket kockára tenné, elsősorban az alkalmyszerűségtől. A jövőnek dolgozott s eleve lemondott arról a népszerűségről, mellyel a jelen mozgalmainak kiaknázása kecségtette. Sugarait nem szórta szét messze körbe, de a maga körében annál tartósabban világított.»

Mindezt elmondhatjuk Császár Elemér szerkesztői irányáról és programjáról is. Célkitűzéséhez hű maradt s ez a folyóiratnak nem hátrányára, hanem előnyére vált. Nyugodt lélekkel ismerhetjük el páratlanul gondos szerkesztői munkásságáról, hogy anyag dolgában nagy mértékben gazdagította,

szinvonon tekintetében emelte irodalomtörténetünket. Nagyon bőséges és értékes anyagot szolgáltatott neki s igen sok példaadó dolgozatot tárt eléje szerkesztői tevékenysége idején. Maga is sokat dolgozott folyóiratába, gyakran írt belé tanulmányokat, bírálatokat s tett közé adatközléseket. Azt a megbecsülést, mely lelkiismeretes, pontos és bölcs szerkesztői munkáját kísérte, nagy mértékben növelte saját munkássága, mely a pártatlan szemlélő előtt tiszteletet keltő mértékben bontakozott ki. Példaadó volt hivatásszeretében, kötelességteljesítésben s a munkának szinte mohó vágyában. Tudományos és irodalmi világunk nem volt vele szűkmarkú érdemeinek elismerésében és jutalmazásában. Ő ezt fokozott munkával hálálta meg. De a szakadatlan munka nem jelentett nála az eleven élettől való elzárkózást, szürke szobatudóssá való betokozódást. Tudatában volt annak, hogy nálunk az irodalomtörténet egyetemi tanárának szinte hagyományosan szép hivatása, hogy ne zárkozzék el irodalmi közéletünk mozgalmaitól, hanem vegye ki részét ezekből s működjek közre ezek irányításában. Császár Elemér ezen a téren is követte Toldy Ferenc, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt nemes és sugalló példáját. Akadémiánknak s irodalmi társaságainknak egyik legkészségesebb felolvasója volt s egyik előkelő szépirodalmi társaságunknak a vezetésében is nagy szerepet vállalt. Egyébként is szerette s tudta is okosan élni az életet.

Lankadatlanul folytatta tudományos írói tevékenységét is. A tudományos tevékenységét mutató számadatok hatalmas mértékben megnövekedtek negyven évi irodalmi munkásságának eredményeül. Önálló munkáinak száma mintegy 30-ra, értekezései 90-re, a kisebb dolgozatoké s ujságcikké 290-re, a bírálatoké 937-re emelkedett, tehát számuk ezernél többre rugott. A sok részletmunka után elérkezett számára a nagy összefoglalások, a szintézis ideje is. Megírta *A magyar regény történetét* (1922), melyet a Kisfaludy-Társaság a Greguss-éremmel tüntetett ki, s megírta *A magyar irodalmi kritika történetét 1848-ig* (1925). A Heinrich Gusztáv által szerkesztett Egyetemes Irodalomtörténet befejező kötetéül a magyar irodalom történetét tervezték s ennek megírására Széchy Károly halála után Négyesy László és Császár Elemér vállalkozott. Császár Elemér el is készítette a reá bízott két nagy fejezetet. Egyik *A magyar irodalom története 1711-1825-ig*, a másik *A magyar dráma és széppróza története 1825-1896-ig*. A munka azonban mégsem jelenhetett meg, de ez nem Császár Eleméren múlt. Bevégzetlenség, elakadás lett az osztályrésze annak a másik nagy munkának is, amelyet a Kisfaludy-Társaság indított meg. *A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára* volt ez, melynek tervezetét ő állította össze s amely mintegy 200 kötetben magában foglalta volna a magyar irodalom minden számottevő termékének kritikai kiadását.

Tevékeny, termékeny és sokoldalú szellem volt. Nagyon jól tudott gazdálkodni idejével s nagyszerűen be tudta osztani azt.

Nagyhatású egyetemi tanári tevékenységének egyik természetes és tiszteletreméltó törekvése arra irányult, hogy jelesebb tanítványaiból munkatársakat neveljen maga és folyóiratunk mellé. Hatvanadik születésnapjára ezeknek a tanítványainak egyik csoportja egy tartalmas emlékkönyvet (*Irodalmi dolgozatok* Császár Elemér hatvanadik születésnapjára, 1934) adott ki az ő tiszteletére s ezzel mintegy bizonyosságot tett a mellett, hogy az ő általa mutatott úton kívánnak haladni s az ő szellemében, az ő eszméiért és eszményeiért óhajtanak dolgozni. Mik voltak ezek az eszmék és eszmények? A nemzeti hagyományok tisztelete, szigorú erkölcsi felfogás, a józan irodalmi fejlődés elősegítése s az újabb eszmeáramlatok és irányok tárgyilagos megismerése és elbírálása. Méltók arra, hogy sugallói és vezérlői legyenek minden irodalommal komolyan foglalkozó embernek.

Életének ezt a fordulóját lankadatlan munkakedvvel s még évek hosszú sorát ígérő testi és lelki frissességben lépte át. A sors azonban másképpen végezett. Két évvel ezelőtt alattomos kór támadta meg. Ez s családi életének katasztrófája, szeretett feleségének elhunyt, megtörte az elpusztíthatatlannak hitt életerőt és munkakedvet. A fáradhatatlan kézből kiesett a könyv és a toll. De áldozatos munkálkodásának emléket megőrzik művei s megőrzik ennek a folyóiratnak kötetei, melyek tanúságot tesznek későbbi korok előtt is az ő tevékeny, munkás életéről.

KÉKY LAJOS.

GYULAI PÁL UTOLSÓ BARÁTI KÖRE.¹

A csapás, mely Gyulait Kálmán fia halálával 1897-ben annyira szíven találta, csak súlyosbodott azokkal a veszteségekkel, melyek legbensőbb baráti körében érték. Egymásután dőltek ki mellőle barátai, úgyhogy nem csak szóbeszéd volt az a kijelentése, hogy több hive van már künt a temetőben, mint a városban.

Egy darab Erdélyt vitt el magával Kemény János báró Gyulai lelki világából, mikor 1896. nov. 26-án örökre eltávozott az élők közül. Baráti kapcsolatuknak alapja az irodalom szeretete, főképp az a tisztelet volt, melyet mindketten Kemény Zsigmond bárónak írói egyénisége iránt éreztek. Ez hozta őket össze a Kisfaludy-Társaságnak 1896. febr. 9-i közülésén is, hol Gyulai egészen Kemény Zsigmond bárónak szentelte elnöki megnyitóját, Kemény János báró, a képviselőház alelnöke, pedig az ünnepi közönség soraiban foglalt helyet.² Az elmés báró, kit fejedelmi ösére való tekintettel «a fejedelem»-nek szoktak nevezni, derűs kedélyével s puritán egyszerűségével teljesen beleillett Gyulai baráti körébe;³ azért tervezték Gyulai Pál és Lévy József, hogy legközelebb együtt látogatnak el Pusztakamarásra, Kemény János báró otthonába és Kemény Zsigmond báró sírjához.⁴ Ez a terv azonban épúgy nem valósult meg, mint ahogy elmaradt az az ebéd is, melyre Bánffy Györgyné báróné 1896. márc. 20-a táján Gyulai Pált és Kemény János bárót együtt hívta meg;⁵ a meghívás után ugyanis néhány napra Kemény János báró hirtelen meghalt.

Amennyire szíven viselte Gyulai a Budapesti Szemle ügyét, annyira fájdalmasan érintette egy-egy hűséges munkatársának

¹ Részlet Gyulai Pál életrajzának második kötetéből, *Az 1895. évi, félévszázados írói emlékünneptől a strig* című fejezetből.

² Vasárnapi Ujság. 1896. 7. (febr. 16.) szám.

³ Dr. Szász Károly: *Báró Kemény János*. Vasárnapi Ujság. 1896. 13. (márc. 29.) sz.

⁴ Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1896. márc. 31-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhoz 1896. márc. 20-án és 23-án írt leveleit.

elvesztése is. Így tette le örökre a tollat Pálffy Albert 1898. dec. 22-én, ki a nyolcvanas években s a kilencvenes évek elején annyi kedvelt elbeszéléssel és regénnyel gazdagította a Budapesti Szemle számait. Gyulai annál szívesebben fogadta egykor a jól elbeszélte szépirodalmi műveket, mert a családi csapásoktól lesújtott, öreg író akkoriban ő buzdította írói tevékenységre, hogy felrázza a zsibbasztó tétlenségből.¹ A temetésre nézve Szász Károly püspökkel úgy egyezett meg, hogy a koporsó felett a Kisfaludy-Társaság nevében Szász mondjon búcsúbeszédet, Gyulai pedig a Kisfaludy-Társaság ülésén emlékezzék meg az elhunyt tagtársról.² Még inkább lerőta Gyulai a kegyelet adóját régi barátjával s kiváló munkatársával szemben az 1899. évi gyulai Pálffy Albert-ünnepen.³ Ha azonban Gyulait Pálffy Albert életpályájában megnyugtathatta az elfáradt földi vándor megpihenésének gondolata, annál inkább megdöbbenette egy másik kedves munkatársának, Péterfy Jenőnek tragikus halála, ki olaszországi útjáról hazatérőben, a Budapest felé induló gyorsvonaton Károlyváros mellett 1899. nov. 5-én föbe lőtte magát.⁴ Alig volt valaki, aki Péterfy írói egyéniségének rendkívüli értékeit inkább tudta volna méltányolni, mint Gyulai, hiszen Péterfy Jenő legfényesebb írói diadalainak emléke a Budapesti Szemlének egyik legszebb korához, a nyolcvanas és kilencvenes évek köteteihez fűződött. Bár útjaik néha eltértek egymástól, igazi lelki rokonságot teremtett köztük az az olt-hatatlan vágy, mely mindkettőjüket az írói művészet titkainak keresésére indította. Legjobban Gyulai tudta, mit köszönt folyóirata Péterfy Jenő tollának s mit várhatott volna még tőle. Azért írta olyan mély meggyőződéssel a kedves munkatárs halála után egy hónapra Haraszti Gyulának: «Elég csapás volt az nekem, hogy szegény Péterfyt elvesztettem.»⁵

Amily váratlan, époly lesújtó volt Gyulaira nézve Arany László halála 1898. aug. 1-én. Ki hitte volna, hogy az edzett férfiút oly hamar sirba dönti a láz, mely tifusznak bizonyult? Ki hitte volna, hogy a boldog férj oly gyorsan magára hagyja nejét, kit oly híven szeretett? Gyulait sok együtt eltöltött, szép óra emléke fűzte Arany Lászlóék izléses otthonához, melynek szelleme teljesen összehangzott legnemesebb politikai és irodalmi eszményeivel. Egyaránt nagyra becsülte mind a

¹ Vadnay Károly: *Pálffy Albert emlékezete. (Irodalmi emlékek. 1905. 199. l.)*

² Lásd Szász Károly püspöknek Gyulai Pálhoz keltezés nélkül, de Pálffy Albert temetéséről szóló levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Gyulai Pál: *Emlékbeszédek. II. 1902. 394–398. l.*

⁴ Angyal Dávid: *Péterfy Jenő élete. (Péterfy Jenő Összegyűjtött munkái. I. 1901. LIX. l.)*

⁵ Haraszti Gyula: *Gyulai Pál emlékének. Budapesti Szemle. CXLIV. k. 1910. 199. l.*

férfiass jellemet, ki mindig idegenkedett a tömeg zajától, mind a finomlelkű úrnőt, ki a legnagyobb odaadással küzdött férjének boldogságáért, majd életéért. A ravatalnál, melyet a Föld-hitelintézet előcsarnokában állítottak fel Arany Lászlónak, az intézet egyik igazgatójának, Gyulai a M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság nevében mondott búcsúztatót, egyúttal azonban kifejezte a saját fájdalmát is, melyet a felejthetetlen barát elvesztésén s a boldog családi élet összeomlásán érzett.¹ Ennek híu visszhangja volt Léuay Józsefnek Gyulaihoz ekkor írt leveléből e néhány mondat: «Milyen megdöbbsentő veszteség Arany Laci halála! Szívemből szóltál abban a megkapó, szép, kis, rövid beszédben, melyet koporsója felett mondtál... Szegény jó özuegy, milyen megmérhetetlen lehet az ő fájdalom!»² Gyulai továbbra is éreztette atyai jóindulatát Arany László özuegyével, ki sok tekintetben maradt támasz nélkül; különösen készséggel támogatta az Arany-család iránt nyilatkozó nagy tiszteletnek fenntartásában. Így jelentette Gyulai a Kisfaludy-Társaságnak 1898. okt. 26-i ülésén, hogy Arany László özuegye a hozzá intézett részvétírat hatása alatt Arany János híres kapesos könyvét a Kisfaludy-Társaság emléktárának adta.³ Gyulai írta Arany László költeményeinek 1899. évi kiadásához az előszót is, hogy benne művészien rajzolja meg Arany László emberi, költői és írói egyéniségének képét.⁴ Nagy része volt az 1899. aug. 27-i, nagyszalontai Arany-ünnep tervezésében és megtartásában is, melyen a Csonkatoronyban az Arany-gyűjteményt avatták fel. Arany László özuegye férje ákaratához híven 4000 forintot adott a nemes célra, Gyulai pedig mindent megtett az ünnep sikeréért.⁵ Az özuegy megbízásából rendezte Gyulai sajtó alá Arany László összes műveit is úgy, hogy az őt kötet 1901-ben jelent meg. Egyik levelében maga árulja el, mily behatóan beszélt meg a költő és író özuegyével a kiadás részleteit.⁶

Ha Arany László, az erős férfiú lettűnt az élet színpadáról, még inkább ez a sors várt Gyulai öreg barátaira, kik már roskadozva hordozták az évtizedek terhét. Vadnay Károly még 1895. ápr. 1-én írt levelében jókedűven üzte áprilisi tréfáját Gyulaival. Minél pontosabbnak ismerte ugyanis a Budapesti Szemle szerkesztőjét a tiszteletdíj kiszámításában, annál rész-

¹ Baráth Ferenc: *Arany László. — Halálozások.* Vasárnapi Ujság. 1898. 32. (aug. 7.) sz. — Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* II. 1902. 151—172., 435., 436. l.

² Lásd Léuay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1898. aug. 5-én írt levelét.

³ Vasárnapi Ujság. 1898. évi 44. (okt. 30.) sz.

⁴ Vasárnapi Ujság. 1899. évi 2. (jan. 8.) sz. — Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* II. 1902. 151—172. l.

⁵ Vasárnapi Ujság. 1899. évi 36. (szept. 3.) sz.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Léuay Józsefhez 1900. júl. 3-án írt levelét.

letesebben bizonyította, hogy legutóbbi dolgozataért a szerkesztő úrtól fél krajcárral kevesebbet kapott. Egy másik levelében azonban, melyet 1898. okt. 2-án írt Gyulainak, mint az írói segélyegylet titkára s ennyiben Gyulai utódja, már arról panaszkodott, hogy megfájdult dereka mind a mozgásban, mind titkári teendőiben akadályozza.¹ A fáradhatatlan író kezéből 1902. júl. 27-én esett ki végkép a toll. Ekkor írta Gyulai Lévainak, hogy Vadnay halála miatt sietett be Leányfalváról Pestre, s hogy ideiglenesen újra átvette az írói segélyegylet titkári tendőit.²

Még nagyobb árnyékot vetett Gyulai lelki életére legrégibb barátjának, Szász Károly püspöknek hanyatlása, majd halála, hiszen ifjúkoruktól fogva mindig egymás mellett küzdöttek nagy nemzeti és irodalmi céljaikért. Barátságuknak különösen gazdag tartalmat adott gyakori együttléjük. Majd az Akadémia, majd a Kisfaludy-Társaság ülésein találkoztak, s mivel egymáshoz közel laktak, többször bekopogtattak egymás otthonába. Jellemzően világította meg ezt a bensőséges viszonyt Kohn Dávidnak, a gyulai közművelődési egyesület alelnökének visszaemlékezése. Mikor ő 1899-ben Gyulait a Pálffy Albert-emléktábla leleplezésére meghívta Gyulára, egy verset is kért tőle az emléktáblára, melyet másnap kellett volna a szobrásznak átadni. Gyulai nem vállalta ugyan a verset, de megígérte, hogy Szász Károlytól szerez egyet. El is ment hozzá, de nem találta otthon, azért feleségének adta elő kérését. Mivel pedig a vers késő estig nem érkezett meg, Gyulai maga is írt egyet. Így az egyesületi alelnöknek másnap két vers közül kellett választania, melyeket gépirással másoltak le az Akadémiában, s bármennyire szeretne volna Gyulai versét eltalálni, éppen nem azt választotta. Erre felderült Gyulai arca, s mosolyogva mondta: «Látom, a jobb verset választotta, azt pedig Szász Károly írta.»³ A két hű barát még egyszer együtt áldozott nagy eszményképük, Arany János szellemének 1899. aug. 27-én Nagyszalontán a Csonka-toronyban elhelyezett Arany-gyűjtemény megnyitásán; ekkor ugyanis Szász Károly a M. T. Akadémia, Gyulai pedig a Kisfaludy-Társaság nevében beszélt.⁴ Annál inkább elszomorította Gyulait Szász Károly testi és lelki erejének hanyatlása, melyet áldott emlékü nejének 1900. márciusában történt elhúnyta tett teljessé.⁵ A halál, mely az eredményekben gazdag munkás életet 1905. okt. 15-én befejezte,

¹ Lásd Vadnay Károlynak Gyulai Pálhoz 1895. ápr. 1-én és 1898. okt. 2-án írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Gyulai Pálnak Lévai Józsefhez 1902. aug. 14-én írt levelét.

³ Bartók József: *Forgács*. Budapesti Hírlap. 1925. 61. (márc. 15.) sz.

⁴ Vasárnapi Ujság. 1899. 36. (szept. 3.) sz.

⁵ Szász Károly, volt képviselőházi elnök szóbeli közlése. — Vasárnapi Ujság. 1900. 12. (márc. 25.) sz.

Gyulai számára egy nemes barátság történetének végét jelentette. Az együtt átélt mult emlékei indították Gyulait arra, hogy elhunyt barátjának mennél méltóbb emléket állíttasson az Akadémiában. Ezért akarta rávenni Léway Józsefet, hogy fogadja el az Akadémia első osztályának megbízását s ő mondjon Szász Károlyról emlékbeszédet.¹

A veszteségek sokszor feldúlták Gyulainak vonzó, baráti körét, de a sors mégis több értékes egyéniséget őrzött meg számára, kik híven elkísérték a földi vándort a sír párkányáig. Így, bár öregkorának éveit mind sivárabbakká váltak, mindig maradt bennük annyi virulás, mely kibékítette lelkét az élet nagy ellentmondásaival. Alig volt valaki, aki a sorsnak ily nagy kegyét inkább megbecsülte volna, mint Gyulai. Mit meg nem tett volna azért a szép társaságért, mely néha napján Leányfalván felkereste? Hol az erdőben a messzelátónál, hol a hegyi tó mellett a tisztáson, hol a villa mellett a gyümölcsösben gyűjtötte össze vendégeit s egyaránt gondoskodott a fiatalág s a felnőttek mulatságáról. Leggyakoribb látogatói voltak, bár különböző csoportokban, a nők közül Arany Lászlóné, Bánffy Györgyné báróné, a férfiak közül Eötvös Loránd báró, Görgey Artúr, Görgey István, Kozma Andor, Léway József és Voinovich Géza.² Leginkább ennek a társaságnak rokonérzése vonta be Gyulai öregkorát a késő ősznek szelíd derűjével.

Arany Lászlónéval sem tudták elfeledtetni az egykor oly barátságos otthon melegét sem az utazás, sem a társaság örömei. Azért halmozta el Gyulai az özvegyet kedvességének számtalan jelével. Mint régebben Arany László életében, épúgy a gyász eset után is hetenként egyszer nála ebédelt, s ha nem látogatott el hozzá, legalább néhány szíves üdvözlő sorral kereste fel.³ Ezt a gyöngéd figyelmet viszonzotta Aranyiné a női lélek finomságával. Gyulai vállalta el 1905. júl. 26-án az egyik tanú szerepét is a felsőalapi esküvőn, mely egy életre kötötte össze a magános özvegyet Voinovich Gézával; ekkor végezte Bánffy Györgyné bárónéhoz intézett levelében lakodalmi tudósításait ezzel a mondattal: «Kívánom boldogságukat, mert mindkettő megérdemli.»⁴ Az a vonzó nőiesség, mellyel Arany László özvegye, majd Voinovich Géza neje meghódította Gyulait, nagy mértékben hozzájárult a női lélek tiszteletéhez, melyet Gyulai a sírig megőrzött.

Még inkább megmozgatta a költői képzeletet az a sok szellemi érték, melyet Gyulai Bánffy Györgyné báróné Bethlen

¹ Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1905. nov. 8-án írt levelét és Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1905. nov. 11-én írt levelét.

² Leginkább ezek üdvözltek Bánffy Györgyné bárónét a Leányfalváról hozzá küldött levelezőlapokon.

³ Voinovich Géza szóbeli közlése.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhoz 1905. aug. 4-én írt levelét s valamivel előbb írt levelezőlapját.

Margit grófnő hódító egyéniségében fedezett fel. A szép gróf-kisasszony azóta, hogy Gyulai magyar irodalmi előadásait hallgatta, kétszer lett özvegy, s főgondja négy gyermekének nevelése volt. Amint az erélyt össze tudta egyeztetni a nőies-séggel, épúgy hiányzott kötelességérzetéből minden merevség. Életfelfogása hajlott a bohémság felé, szerette a merész ötletet, a természetet s a szabadságot, de épúgy megkívánta maga körül a rendet is. Csak ily egyéniség tudta megteremteni azt az előkelő szalont, melyben a tudomány, költészet és művészet képviselői egyaránt otthon érezték magukat. Gyulait mindezen felül ide vonzották erdélyi emlékei is. Bánffy Györgyné báróné és családi köre annyit emlegette Erdélyt, főkép Gernyeszeget, hogy Gyulai minduntalan oda képzelhette magát szülőföldjének bérczei közé, a Szamos és a Maros partjára.

Bánffy báróné és gyermekei nagy szeretettel fogadták Gyulait, az ünnepelt író és költőt, úgyhogy mint a család régi barátja előtt gyakran megnyílt a Városmajor-utcai Bánffy-villa. Gyulai többször vett itt részt ebéden s rendszeren itt töltötte el karácsony és ó-év estéjét is.¹ Egyébként a ház úrnőjének mindig volt egy-egy érdekes ötlete, mely az öreg költőt mélyen meghatotta. 1896-ban karácsony este az erdélyi Hegyalja legjobb borával, a celnaival kedveskedett neki s névjegyére Gyulainak e vesszorait írta:

Bor öregnek éltető nedv,
Mámor helyett egy kis jó kedv
— Töltsd színtül a pohárt —
Néha-néha meg nem árt.

Erre a találó ajánlásra jegyezte meg Gyulai Lévayhoz írt levelében: «Kapott-e költő verse tartalmához mért méltóbb jutalmat, mint én?»² Még ugyanazon évben ó-év estéjén — mint P. Thewrewk Emil jegyezte fel naplójában — Bánffy báróné egy szép ezüst fogantyús bottal lepte meg Gyulait s abba saját nevének aláírását is bevésette.³ Gyulai nem maradt adós az ajándékok viszonzásával. A miskolci tojástartó kosarakat, melyeknek elkészítését Lévay alispánsága idején annyi-szor megsürgette, 1895 karácsonyára valóban megkapta s a négy közül az egyiket Bánffy Györgyné bárónénak juttatta.⁴ Máskor Leányfalváról küldött egyet-mást: majd virágot, melyet az erdőn vagy kertjében szedett, majd meg cseresznyét, szilvát,

¹ Bánffy Györgyné báróné és Gyulai Pál kapcsolatának rajzához több adatot vettem saját emlékeimből.

² Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1897. jan. 6-án írt levelét.

³ Lásd Ponor Thewrewk Emil *Naplójegyzeteiben* az 1897. jan. 2-i bejegyzést.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1895. dec. 2-án s 1896. jan. 6-án írt leveleit.

barackot saját gyümölcsöséből, vagy epret egyik villatulajdonos társának szívességéből.¹ Legszebb megemlékezése mégis 1895. évi karácsonyi ajándéka volt, a *Nők a tükör előtt* című novellának képes kiadása a következő ajánlással: «Özveggy báró Bánffy Györgyné ő méltóságának» s a következő költői sorokkal:

Szépséged vonz, igéz,
Jóságod elragad,
Tükrödben így csupán
Félig látod magad.

Tulajdonkép Gyulai három emlékverset írt, de közülök azt jegyezte be a könyvbe, amelyik a bárónénak leginkább megtetszett. Az emléksorokat még a karácsonyestéről hazamenet a kocsin kigondolta s másnap választás végett el is küldte, hogy a költészetnek legtisztább eszközeivel fejezze ki szívének őszinte hódolatát.²

Azóta, hogy a sors Gyulait Bánffy Györgyné bárónéval újra összehozta, gondolatvilágában szorosan kapcsolódott a báróné alakjával Erdélynek, főképp Gernyeszegnek képe. A báróné már 1894-ben meghívta Gyulait, hogy egy pár napra ránduljon le Gernyeszegre, de Gyulai akadémiai kötelességeire hivatkozva, nem tehetett eleget a meghívásnak. Válasza így hangzott: «Isten látja lelkemet, örömet tenném, nemcsak azért, hogy a grófnő társaságában tölthetnék egy pár órát, hanem azért is, hogy néhány percre visszaéljem ifjúságomat: meglátogathassam a Márta dombja körüli erdőt, hol bolyongva annyi verset költöttem; nyugodhassam a kastélynak egyik Maros felőli szobájában, hol 1851–52-ben másfél évig laktam; hallgathassam a Maros gátja zúgását, mely este elringatott, reggel ébresztett.»³ Az öreg költő vágya azonban csak 1897 nyarán valósult meg. Miután a segesvári Petőfi-ünnepre való kiküldését az Akadémia részéről elfogadta, Gernyeszeget akarta útba ejteni. Ezért írta Bánffy Györgyné bárónénak: «Két csillag vezet: a kegyelet Petőfi s a tisztelet a grófnő iránt.»⁴ A Petőfi-ünnep előtt éppen csak hogy kipihente úti fáradságait Gernyeszegen, utána azonban több napot áldozhatott régi gernyeszegi emlékeinek. A kastélynak egyik Maros felőli vendégszobáját foglalta el, úgyhogy folyton hallhatta a Maros gátjának zúgását. Eljutott a «Márta

¹ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhez 1897. máj. 24-én, jún. 8-án, szept. 11-én írt leveleit.

² Lásd a *Nők a tükör előtt* című könyvet Gyulai Pál ajánlásával Teleki Domokos gróf könyvtárában és Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhez 1895. dec. 26-án írt levelét. — Gyulai Pál: *Emléksorok egy nő tükrére*. Uj Idők. 1896. márc. 15-i szám.

³ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhez 1894. júl. 20-án írt levelét.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhez 1897. júl. 25-én írt levelét.

dombja» nevű major közelében levő erdőbe is, mert a kastély úrnője jól sikerült erdei kirándulást rendezett vendége kedvéért.¹ Annál fájdalmasabban hatott Gyulaira Pesten a reichenhalli távirat, fia halálának híre. Mindazáltal a geryeszegi szép napok emléke kitörölhetetlenül megmaradt lelkében. Bánffy báróné részvevő soraira válaszolva, hálásan köszönte meg a báróné szíves barátságát, mely — saját szavai szerint — «eddig is mintegy megaranyozta életének alkonyát.»² Még maradandóbb értékű köszönet volt Gyulai öregkorának talán legbecsessebb költeménye: *Geryeszegen*, melyben a költői képzelet művészi keretbe foglalta a geryeszegi kastély multját és jelenét, főképp az özvegynek, «a fennkölt lelkű, ritka honleány»-nak képét.³ Az öreg költő a költeményből még hónapok múlva is csak a két első sort idézgette, de az egész mű a költői képzeletnek annál érettebb gyümölcse.

Ha azonban Gyulait fia halálakor mélyen meghatották Bánffy bárónénak őszinte, részvevő sorai, ő is átérezte a báróné aggodalmait, mikor az kisebbik leányát a vereshimlő orvttámadásaitól féltette. A küzdelem a gyermekért éjjel-nappal folyt s hetekig tartott, míg végre teljes győzelemmel végződött. Ennek a harcnak körvonalait vetette papírra Gyulai az *Egy anya emlékkönyvébe* című költeményében, hogy benne a szép úri hölgynek legszebb vonását, önfeláldozó anyai szeretetét örökítse meg.⁴ Mi volt ez más, mint a költői kedélyvilág megmozdulása, melyet épúgy meghathat a női léleknek, mint a nyíló rózsának szépsége? Joggal mondhatta azért Gyulai egy alkalommal Bánffy Györgyné bárónénak, hogy udvarlója lehetett több, de költője csak egy volt.⁵ Ő maga is minden követelés nélkül a költői lélek tiszta gyönyörűségét kereste a báróné közelében. Ezt fejezte ki 1900. febr. 20-án a bárónéhoz küldött névjegyén e költői sorokban:

Kevés az, amit én kívánok,
Csak mosolygásod és szavad:
Egy hóban egyszer látni, hallni
Ő légyen nékem is szabad.⁶

Minél inkább megnőttek Bánffy Györgyné báróné gyermekei, annál nagyobb szerepük jutott a báróné és Gyulai

¹ Mindezek e sorok szerzőjének saját emlékei.

² Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhoz 1897. aug. 16-án írt levelét.

³ Gyulai Pál: *Geryeszegen*. [Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 309—312. l.]

⁴ Gyulai Pál: *Egy anya emlékkönyvébe*. (Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 318. l.)

⁵ Bánffy Györgyné bárónénak szóbeli közlése.

⁶ Papp Ferenc: *Gyulai Pál hátrahagyott költeményeiből*. Budapesti Szemle. CCXLII. k. 1936. 350—353. l.

viszonyában. Mivel az édesanya csak úgy érezte teljesnek örömét, ha gyermekeivel megoszthatta, Gyulai is az egész családra terjesztette ki szerető gondoskodását. Amily örömmel jelentette a cseresznye érését, époly szeretettel várta és fogadta Bánffy báróné családját leányfalvi otthonában. Ilyen szép nap élményeiről számolt be az Uj Idők 1900. évi folyamának egyik júniusi száma a *Cseresznyeszüret Leányfalván* című cikkben s a hozzá csatolt három képben, melyeken Görgey Artúr és Gyulai mellett Bánffy Györgyné bárónéra és gyermekeire ismerünk.¹ Hogy a hangulat valóban olyan derült lehetett, amilyennek a cikkíró látta, azt bizonyítják Gyulainak előzetes intézkedései is. Egyik levelében ugyanis a gondos házigazda arra kérte leányát, hogy okvetlenül kerítsen egy cimbalmost és egy hegedűt, «mert a fiúk és a leányok bizonyosan táncolni akarnak.»² A következő évben újra megismétlődött a szép leányfalvi nap, de a kirándulásban ekkor Eötvös Loránd báró is részt vett családjával együtt. A fiatalság ezúttal is, mint egy évvel előbb, addig mesterkedett, míg az esti hajóról lekéstek, úgyhogy a leányfalvi fák alatt a gyepen töltötték el az éjtszakát.³ Az anya gondjai indították Gyulait arra is, hogy Léavaynál érdeklődjék Bánffy bárónének Miskolcon időző huszárönkéntes fia után, úgyhogy Léavay külön levélben nyugtatta meg az édesanyát kedvező értesüléseivel.⁴

Valójában Gyulai és Bánffy Györgyné báróné kapcsolatában kevés a regényes elem, mely a nagyközönség kíváncsiságát izgathatná, de annál több benne az igazi erkölcsi érték. Amily megható az ünnepektől úrinőnek az öreg költő iránt való érdeklődése, époly felemelő az a gyöngéd figyelem is, melyet Gyulai a női lélek bájjával, az anyai szív önáldozataival szemben tanúsított. Tulajdonképp ez a teljes összhang csendül ki Gyulainak azokból az öregkori költeményeiből, melyeket valamikor Bánffy Györgyné bárónének szép lelke sugallt.

Legnagyobb áldás volt az öreg Gyulai számára Léavay József, ki fényben és árnyban változatlan hűséggel kísérte barátját egészen a sír széléig. A hetven éves, de még mindig férfias tartású agglegény 1895. végén vált meg utolsó megyei állomásától, Borsod megye alispáni hivatalától, hogy azután még szabadabban áldozhasson az irodalomnak s a barátságának. Ekkor költözött át a büszke megyeházból a Hunyadi-utcai 4. számú, egyemeletes, kis házba, abba az utcára néző, földszinti lakásba, mely tisztos bútoraival nagyon illett az ő nemes,

¹ Uj Idők. 1900. jún. 24-i szám.

² Lásd Gyulai Pálnak Gyulai Arankához 1900. jún. 8-án írt levelét.

³ A szerzőnek saját emlékei.

⁴ Léavay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1903. dec. 11-én írt levele birtokomban van.

egyszerű egyéniségéhez.¹ Ez a ház, mely Gyulait sokban emlékeztette egykori kolozsvári tanári lakására, szolgált neki otthonul, valahányszor Miskolcra érkezett. Ide hívogatta őt Léway s kedvesen biztatta, hogy mennél többször s mennél hosszabb időre nézzen el hozzá, Különösen megismétlődött e buzdítás, mikor a halál a családi vagy baráti körnek valamelyik tagját szólította el. — «Barátom, siessünk együtt lenni, — írta Léway Gyulainak Arany László halálakor — mert már nekünk igazán közelünkben kopogtat az örök elválás!»² Gyulai megértéssel viszonzotta a baráti szív ragaszkodását s fia halálát gyászolva, ily komor sejtelmekkel válaszolt Léway részvevő soraira: «Addig szeressük egymást, kedves barátom! Igazad van, kevés időnk van már hátra.»³

A sok szíves hívogató szó nem is maradt hatástalan. Alig mult el év, hogy Gyulai néhány napra, sőt egész hétre nem látogatta volna meg Léwayt. Rendesen a nyári hónapokban kopogtatott be barátjához, 1904-ben azonban szeptember közepe tájára tette miskolci kirándulásának idejét.⁴ Gyulait és Léwayt ekkor már nem csábította annyira a hámosi tó környékének rohamosan fejlődő fürdői élete; több örömet szerzett nekik az a kis baráti kör, mely egyszer Léway pincéjében gyűlt össze, máskor meg vagy a közeli erdőben vagy a Sajó partján ült a halászeves és zsványpecsényés ebédhez.⁵ Ilyenkor kínálgatta Léway azokat a kitűnő borokat, melyeket legkedvesebb vendégei számára tartogatott. 1903 januárjában is így írt Gyulai borküldeményeiről: «Nem nyúlok addig hozzá, míg ide nem jössz, pincémben őrzöm. Akkor majd együtt kóstolgatjuk meg a többiek sorában.»⁶ Örömet mutogatta Léway azt a gyümölcsöst is barátjának, melyet szüleitől örökölt birtokán Sajószentpéteren teremtett meg. Itt az egyszerű, fagerendás szobában fogadta 1896 augusztusának elején Gyulai Pállal együtt Görgey Artúrt is, miután az 1849. évi honvédsereg győzelmes hadvezére a szabadságharc után Miskolcot újra látta s Léwaynak vendégszerető lakásán megpihent.⁷ Egyébként Léway gondja a távolból is kiterjedt Gyulai pincéjére; ő küldte vagy küldette számára tovább is a jó miskolci borokat. Hasonlókép

¹ Leszli Andor: *Léway József szobája a miskolci múzeumban*. Miskolci Szemle. I. évfolyam. 1927. 3. (nov.) sz. — Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1895. dec. 23-án és 1896. jan. 5-én írt leveleit.

² Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1898. aug. 5-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1897. aug. 25-én írt levelét.

⁴ Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1904. szept. 4-én írt levelét.

⁵ Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1896. júl. 4-én, dec. 4-én, 1897. jún. 20-án írt leveleit. — Balázs Győző: *A szentpéteri üres fészek. Részletek Léway József naplójából*. 1935. 67. l.

⁶ Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1903. jan. 9-én írt levelét.

⁷ Balázs Győző: *A szentpéteri üres fészek. Részletek Léway József naplójából*. 1935. 68., 69. l.

boldogan szolgált egy-egy küldeményében sajószentpéteri gyümölcsfáinak legszebb terméséből.¹

Mi vonzotta Gyulait Miskolcra? Itt lerakhatta szerkesztői gondjait, akadémiai és egyetemi kötelességének terheit s megszabadulhatott az irodalmi élet nagy ellentmondásaitól is. Másrészt az élénk vidéki városban a gyümölcs piac különlegességeitől a politikai mozgalmakig minden lekötötte figyelmét.² Így azután az összehangzó benyomások épűgy felderítették kedélyét, mint ahogy idegeire jótékonyan hatott a szellő, mely a Szinva patak völgyében suhant végig. Maga Gyulai is nagyra becsülte Miskolccal való kapcsolatát. 1895 augusztusában is egyrészt azért akart Miskolcra ellátogatni, hogy teljesítse tiszteletbeli miskolci polgárságának kötelességét; valószínű azonban, hogy ezt a címet nem hivatalosan kapta.³ Máskor pedig, hogy Lévaival mennél szebb színben láttassa Budapestet, így csábította barátját; «Legyen neked az Budapest, ami nekem Miskolc!»⁴

Sok alkalmat nyújtott a két barát találkozására a főváros is. Itt Léva. rendszeren Gyulai vendége volt, vagy a Pannóniában szállott meg, hogy mennél több időt tölthessenek együtt. Gyakran kivitte Gyulai magával barátját Leányfalvára is s különösen, ha szép termése volt, örömmel mutogatta szőlőjét és gyümölcsösét. Többször együtt élvezték a leányfalvi szüret örömeit is; néha meg átrándultak Visegrádra Görgeyhez. Gyulai leginkább a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia ünnepi üléseit kötötte barátjának lelkére. Míg a Kisfaludy-Társaság elnöke volt, mindenképen szerette volna saját irodalmi pártját erősíteni; azért buzdította Léva. t, hogy a tagválasztó ülésen okvetlenül részt vegyen.⁵ Az 1899. aug. 27-i nagyszalontai Arany-ünnepre, a Csonka-torony felavatására is együtt indultak el, mintán előbb egy-két napig Leányfalván időztek. Szalontán Gyulai, mint a Kisfaludy-Társaság elnöke beszédben, Léva. ünnepi költeményben hódolt az egykori nagy irodalmi vezér

¹ Lásd Léva. Józsefnek Gyulai Pálhoz 1903. dec. 8-án írt levelét.

² Leszih Andornak, a Borsod-Miskolci Múzeum igazgatójának szóbeli közlése.

³ Lásd Gyulai Pálnak Léva. Józsefhez keltezés nélkül írt levelét, mely tartalmánál fogva 1895. aug. 23-a előtt keletkezhetett. Az 1895. évre mutat Gyulai azzal, hogy Miklós Gyula erélyes megyei kormányzását akarta látni, s hogy 1895. évi *Vigasztaló* című, legújabb költeményének felolvasását ígérte. A levelet aug. 23-a előtt írhatta, mert ekkor akart Pestre bemenni. A tiszteletbeli polgárságnak hivatalos nyomait Leszih Andor, múzeumi igazgató sem találta sehol, mint 1940. márc. 21-i levelében írta.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Léva. Józsefhez 1897. jan. 6-án írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Léva. Józsefhez 1899. jan. 13-án írt levelét s egy keltezetlen levelét, mely az Arany-ünnepről szól s azért 1899. aug. 1-e és 27-e között keletkezett. Lásd Léva. Józsefnek Gyulai Pálhoz 1899. jan. 18-án s 1905. aug. 29-én írt leveleit.

szeleleme előtt.¹ Azóta azonban, hogy Gyulai 1899 októberében lemondott a Kisfaludy-Társaság elnökségéről, érdeklődésüknek középpontját inkább az Akadémia foglalta el. Gyulai Lévaéhoz írt legtöbb levelét is azzal töltötte meg, hogy mint a Budapesti Szemle szerkesztője vagy költeményt vagy bírálatot kért folyóirata számára.

Egészen természetes, hogy a két öreg költő tekintete beszélgetésükben többször fordult a multra, mint a jelenre és a jövőre. Hatvany Lajos részletesen leírta azt a vacsorát, melyet Gyulai Kozma Andoron kívül leginkább Görgey Artúr, Görgey István és Léva József tiszteletére saját otthonában adott. A rajz szerint Hatvany Lajos annyit hallott Deákról, Aranyról, Kossuthról és a szabadságharcról, hogy eltávozva, az utcán alig ismert rá a huszadik század Budapestjére.² Ha azonban Gyulai és Léva sokat emlegették is a letűnt időket, kedélyüket nem rontotta meg a mellőzés fájdalma. Férfias jellemük nem ismerte a panaszt. Beszélgetésük inkább jóízű évődés volt. Mikor egy alkalommal a Nemzeti Színházba törekedtek, Léva, aki egy kissé nagyot hallott, így kért jegyeket a pénztárnál: «Elöl kérem a jegyeket, mert süket úrral megyek.» Gyulai viszont így vágott vissza Lévainak, aki nála néhány hónappal idősebb volt: «Ejnye bátyám uram, kend a süket!»³

Hogy a két öreg évődése mögött mennyi gyöngédség húzódott meg, az leginkább kitűnt levelezésükből akkor, mikor Gyulai testi erejét mindinkább kikezdte a betegség. Léva máskor sem takarékoskodott a levélírással, de még sűrűbben árasztotta el leveleivel barátját, mikor Az Ujság 1905-ben azt jelentette, hogy Gyulai a szobában elesett, s bal karja eltörtött. Mily izgatottan érdeklődött a beteg hogyléte felől s mily örömmel fogadta a gyógyulásról szóló híreket!⁴ 1907-ben újra megijesztette Léva Az Ujságnak az a híre, hogy Gyulai ismét elesett az utcán s megsértette magát, úgyhogy aggódva érdeklődött levelében: «Mi történt? S hogy vagy? Szeretném tudni.»⁵ Hamarosan maga kereste fel Gyulait, majd Tátraszéplakról küldött szép ajándékával szerzett neki nagy örömet. Gyulait is mélyen meghatotta a magános agglegény figyelme, s egyik 1907. évi levelében megköszönve a tátrai megemlékezést, így méltatta a gyöngéd baráti érzelmeket: «Cselédeim azt mondták, hogy barátaim között te vagy a legderekabb

¹ Lásd Léva Józsefnek Gyulai Pálhoz 1899 aug. 9-én írt levelét.

² Hatvany Lajos: *Gyulai Pál estéje*. Nyugat-Könyvtár. 9. sz. 1911. 31—39. l.

³ U. ott. 26. l.

⁴ Lásd Léva Józsefnek Gyulai Pálhoz 1905. jan. 21-én írt levelét.

⁵ Lásd Léva Józsefnek Gyulai Pálhoz 1907. ápr. 6-án írt levelét.

ember. Azt nem tudom, hogy igazuk van-e, de az bizonyos, hogy te vagy legrégibb és legjobb barátom.»¹ Gyulai szavai szívből szívbé hatottak. Ezt árulta el Lévy azzal is, hogy Gyulai megállapítását szó szerint idézte sajjószentpéteri naplójában.²

Bármily független erkölcsi hatalomnak érezte is magát Gyulai, azért még neki is erősségül szolgált a lelki rokonság összhangja különösen az elhagyottság sívár éveiben, mikor a régi hívek tábora napról-napra fogyott. Amint széplelkű nőbarátainak hatása beleolvadt költői világnézetébe, épúgy az a hű barátság sem veszett el nyomtalanul az idő végtelenségébe, mely Gyulait Lévyval félszázadnál tovább kötötte össze. Lévynek megalkuvást nem ismerő s mély erkölcsi alapon nyugvó egyénisége is közreműködött abban, hogy Gyulai irodalmi alkotásait mindvégig az igaz férfiaság szelleme járta át.

A mély kedéllyel párosult férfiaság jellemezte az öreg Gyulai baráti körének többi tagját is. Ilyennek ismerte meg Lévy éppen Gyulai révén Görgey Artúrt is, s amennyire tisztelte benne az erős lelket, melyet az élet viszontagságai acélkeménnyé edzetek, éppannyira szerette egyéniségének másik elemét, a nagygyermekien vidám kedélyt.³ Ez a szeretetreméltó vonás ötlük szemünkbe Gyulai otthonában azon a Görgey-vacsorán is, melyet Hatvany Lajos írt le. Mily jellemző a vitéz hadvezér belépése is! A boros üveget, melyet visegrádi szőlőjéből hozott, vízszintesen tartva, mintha célozni akart volna, Gyulai felé fordította, majd így kiáltott fel: «Piff-paff!» Gyulai is csak annyit mondott rá: «No, no Artúr, mit csinálsz?»⁴ A derült hangulat, mely az egész vacsorán uralkodott, gyakran megismétlődött a leányfalvi és visegrádi találkozókön is. Egy alkalommal Gyulai menyé Leányfalván szerette volna a visegrádi kertésznek egyik titkát Görgeytől megtudni, de Görgey így szólt: «Ha én azt elárulnám, otthon le is vágnák a nyakamat.» Erre vágta Gyulai közbe: «Áruld el Artúr, hiszen te úgyis áruló vagy.»⁵ Hasonló szellemű évődés folytatható az 1896. évi, nyári miskolci találkozón is, melyre Gyulai Görgeyt is magával vitte. Ezt sejteti az a tréfás ajánlás is, mellyel Görgey Artúr emlékül adott fényképét ellátta. E szerint ugyanis az emlék Lévy Józsefnek szólt, «kinek miskolcvárosi, vendégszerető lakásán Görgeynek — mint a fénykép hátlapján írta — Gyulai

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1907. aug. 14-én írt levelét.

² Balázs Győző id. m. 119., 120. l.

³ U. ott, 68., 69. l.

⁴ Hatvany Lajos id. m. 31. l.

⁵ Bereczky Andorné Szalay Irén úrnő szóbeli közlése.

Pál, kritikus szemelättára a legideálisabb tealébe sikerült felfeszteni minden földi nyomorúságot, szomjúságot és étvágyat egyaránt.¹ A játszi tréfa helyét azonban komoly aggodalom foglalta el, mikor 1897 nyarán a baráti kör nyugalma Görgey betegségének híre zavarta meg. Lévy egymásután írta tudakozó leveleit, Gyulai meg azonnal sietett át Leányfalváról Visegrádra s az egész napot ott töltötte, hogy a tüdőgyulladásnak minden mozzanatáról pontosan értesülhessen.² Gyulai és Lévy azonban, bármily nagy értéknek tartották is a hű baráti szívet, bátran szemébenéztek az elmúlásnak. Éppen Lévy írta a fia-vesztett apának vigasztalásul, hogy a természet lassanként mindent elvesz tőlünk, ami jót adott, s így alig sajnálunk valamit itt hagyni.³

Azok közül a férfiak közül, kik Gyulai iránt mindvégig megőrizték rokonérzésüket, külön meg kell még említenünk Eötvös Loránd bárót és Kozma Andort. A M. T. Akadémia tudós elnöke s a derült kedélyű lantos költő a szellemi életnek más-más ágát művelték ugyan, de mindketten igazi férfiak voltak s Gyulaiban az igazságnak fölment bajnokát látták. Még inkább kitárta előttük Gyulai egyénisége egész valóját a leányfalvi környezetben, hol Kozma Andor a gulyáshús-főzéssel remekelt, Eötvös Loránd báró meg a szabad természetet élvezte.⁴ Kozma Andor nyíltan hirdette cikkeiben, mily büszkének lesznek Gyulaira az utána következő magyar nemzedékek, mint a legromlatlanabb, legbátrabb és legeszesebb igazmondóra,⁵ de azért Eötvös bárónak Gyulairól alkotott nézete sem volt kevésbé megtisztelő. Mennyi elismerés volt Gyulai igazságérzetére, mikor Eötvös báró egyik 1902. évi levelében Gyulai szigorú ítéletétől féltette azt a túlzó kijelentését, hogy Bánffy Györgyné báróné mindent szépen tesz.⁶ Gyulai halálával viszonzta mindkét tisztelőjének rokonérzését. Örömmel fogadta kísérőjéül Kozma Andort vidéki kirándulásain, 1904-ben pedig csak Eötvös Loránd báró

¹ Lásd a Borsod-Miskolci Múzeumban Lévy József szobájában Görgey Artúr fényképét Görgey ajánlásával és Lévynek következő megjegyzésével: «1896. okt. 15.»

² Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1897. aug. 22-én, 27-én írt leveleit s Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1897. aug. 25-én írt levelét.

³ Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1897. aug. 27-én írt levelét.

⁴ Gyulai egy keltezetlen, látképes levelezőlapon írta Bánffy Györgyné bárónénak, hogy Kozma Andor gulyáshúsa sikerült s talán a jövő tavasszal is sikerül, mikor a grófnőhöz is szerencséje lesz. A levelezőlap címlapján a Borsszem Jankó rajzolója le is rajzolta Kozma Andort szakács ruházatában. Gyulai 1900. márc. 31-i levelében írta Lévynek, hogy húsvétkor Eötvös bárót leányaival s Bánffy bárónét fiaival várja Leányfalvára.

⁵ Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és a költő*, 1912. 15. l.

⁶ Lásd Eötvös Loránd bárónak Bánffy Györgyné bárónéhez 1902. jan. 31-én írt levelét, mely birtokomban van.

kedvéért vállalkozott az Akadémiában a Deákról szóló emlékbeszéd megírására.¹ Ily férfiak barátságát csak nemes férfiúi jellemvonások vihathják ki, másrészt azonban a ragaszkodás, melyet sem idő, sem semmiféle körülmény meg nem ingathat, nagy áldás a lelki földingások idején, mert éppen az erkölcsi értékekbe vetett hitet biztosítja a hívő számára.

Azok a kiváló nők és férfiak, kik Gyulait rokonérzésük jeleivel tüntették ki, sok mozgalmat és szint vittek az öreg költő és író életébe. Ugyanaz volt hatásuk azoknak a feladatoknak is, melyek Gyulait néha-néha vidékre szólították. Míg Miskolcot főképp Léway barátságáért szerette, egyéb vidéki útjaira leginkább irodalmi cél vezette. 1896. aug. 23-án is, mint a M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság képviselője jelent meg Kozma Andorral együtt a Mátra alján Szűcsi községben, hol az egri irodalmi kör emléktáblával jelölte meg Bajza József szülőházát. A budapesti vendégeket Hatvanban, Vámosgyörkön, Gyöngyösön ünnepiesen fogadták, majd hosszú kocsisor kísérté őket Szűcsibe, ott meg lovasbandérium és diadalkapu várt rájuk.² A kegyeletes ünnep fénypontja Gyulai beszéde volt, mely Bajza költői és műbírói pályájának finom rajzát foglalta magában.³

Még nagyobb mozgalmat idézett elő Gyulai lelkében az az út, melyet 1897 nyarán szülőföldjén, Erdélyben tett. Itt is részben az irodalom ügyét szolgálta, amennyiben Segesvárott a Petőfi-szobor leleplezésének ünnepén a M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság képviselőjében vett részt.⁴ Szerette volna utitársnak s a Kisfaludy-Társaság képviselőjének Léwayt megnyerni, de minden eredmény nélkül.⁵ Voltak azonban egyéni indítékai is. Ezeket érintette egyik júniusi levelének következő soraiban: «Elindulok Erdélybe, hol mintegy tíz napot szándéksom tölteni. Talán utoljára látom szülőföldemet, még egyszer elmerengek rajta; meglátogatom húgomat s egy pár jó emberemet.»⁶ Útját júl. 26-án Aradon s Tövisen át Gernyeszegnek vette, hová 27-én érkezett meg.⁷ Innen indult júl. 30-án e sorok írójával együtt kocsin Segesvárra, miközben a négy lovat növendékem, a fiatal Teleki Domokos gróf hajtotta. Gyulai gyönyörködve nézte a Maros, Nyárad s a két Küküllő vidékét, különösen érdekelte a székely faluk kertjeinek szép

¹ Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1904. jan. 17-én írt levelét.

² Vasárnapi Ujság. 1896. 35. (aug. 30.) sz.

³ Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. II. 1902. 391—394. l.

⁴ Vasárnapi Ujság. 1897. 31. (aug. 1.), 32. (aug. 8.) sz.

⁵ Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1897. júl. 20-án írt levelét.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1897. jún. 30-án írt levelét.

⁷ Lásd Gyulai Pálnak Bánffy Györgyné bárónéhez 1897. júl. 25-én írt levelét.

gyümölcstermése. A nagy melegben tréfásan idézgette *Télen* című költeményének e két sorát:

Beh jó világ a hóvilág,
De csak meleg szobában.

Együttal említette, hogy Petőfi szobránál ugyanazt fogja mondani Petőfi dicsőségéről, amit a francia Akadémia szónoka mondott Molière dicsőségéről. Annál inkább lehangolta másnap az a zűrzavar, melyet a segesvári Petőfi-ünnepen a szobor körül levő szűk téren a székelység idézett elő benyomulásával, úgyhogy Gyulai az Akadémia nevében nem is szólalhatott fel. Meg is mondta Ugron Gábornak, a székelység vezérének, amint az utcán véletlenül találkozott vele, hogy könnyebb a népet izgatni, mint vezetni. Ezek után örömmel látta újra aug. 1-én az esti homályból kibontakozó gernyeszegi kastélyt a park sudár jegenyefáival, mikor kocsink mind közelebb került hozzá. A bántó benyomásokat hamar feledtették a gernyeszegi szép napok a multnak és jelennek csodás összhangjával.¹

Segesvár és Gernyeszeg után épúgy vonzotta Gyulait Kolozsvár, hol húga és egy pár jó embere élt, valamint Ds, hol húgának leánya, Földesi Ida Vásárhelyi Boldizsár ref. lelkésznel volt férjnel. Hogy Gyulai többször megfordult dsi rokonainál, azt elárulják Gyulainak költői sorai, melyeket Ds városa az ezredévi emlékoszlopra feliratként alkalmazott.² Minden jel arra mutat, hogy Gyulai 1897 augusztusában is eljutott Dsre. Vásárhelyi Boldizsárné Földesi Ida nagytiszteletű asszony ugyanis úgy emlékezett vissza, hogy mikor Gyulai utoljára kereste fel őket Dsén, édesanyját, Gyulai húgát is meghívták, úgyhogy a két testvér több időt tölthetett el egymással. Ez leginkább 1897 nyarán történhetett meg, hiszen ekkor Gyulai is mindenáron látni akarta húgát. Vásárhelyi Boldizsárné előadása szerint Gyulai ez alkalommal ellátogatott a Pataki-család otthonába is, hol főiskolai hallgató korában mint nevelő annyit ábrándozott Pataki Emiliáért, s különösen érdekelte a kis kerti ház, melyben valamikor lakott s egyik versét a másik után írta.³ Úgy látszik, mintha ifjúkorának szép emlékeitől búcsúzott volna. Lehet, hogy a dsiiek ekkor kérték fel Gyulait az ezredévi emléksorok megírására is, mert a Vasárnapi Ujságnak már 1897. dec. 19-i száma közölte az emlékoszlopra szánt négysoros verset, melyet az

¹ E szakasz nagy részét saját emlékeimből írtam.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál hátrahagyott költeményeiből*. Budapesti Szemle. CCXLII. k. 1936. 350—353. l.

³ Vásárhelyi Boldizsárné Földesi Ida nagytiszteletű asszony szóbeli közlése.

építő bizottság csak később helyezett el.¹ Egyébiránt Gyulait nem csalta meg sejtelve; 1897 nyarán valóban utoljára járt Erdélyben.

1899-ben Gyulai még két vidéki irodalmi ünnepen vett részt. Az egyiket a békésmegyei közművelődési egyesület rendezte 1899. máj. 28-án, mikor emléktáblával jelölte meg Pálffy Albertnek békésgyulai szülőházát.² Gyulai az egyesület alelnökének azt ígérte, hogy az ünnepen ő az Akadémia képviselőjét vállalja el, Kozma Andor pedig a Kisfaludy-Társaságét. Május 28-án azonban Gyulai mégis mind az Akadémia, mind a Kisfaludy-Társaság nevében beszélt, s hozzája Schuhmacher Sándor, dán író s a Kisfaludy-Társaság külső tagja csatlakozott. Ha már verset nem adhatott az emléktáblára, lelkes beszédben áldozott nemrég elhunyt barátja emlékének s találó írói arcképben hívta fel a nemzet figyelmét Pálffy Albertnek elévülhetetlen írói érdemeire.³ Még inkább szívén hordta Gyulai az aug. 27-i nagyszalontai Arany-ünnep sikerét, melyen a Csonka-toronyban elhelyezett Arany-gyűjteményt nyitották meg. Előzetesen többet levelezett barátaival, hogy mennél összehangzóbb ünneplő sereget toborozzon össze. Így jelentek meg Nagyszalontán az Akadémia részéről Szász Károly püspök és Lévay József, a Kisfaludy-Társaság részéről pedig Gyulai Pál és Kozma Andor.⁴ Arany dicsőségét szolgáltatta Gyulai kicsinyben és nagyban egyaránt. A Csonka-torony bejárása mellett a márványtábla feliratát ő szövegezte meg,⁵ az ünnepi beszédben pedig a Csonka-torony letűnt századainak szellemét érintette s főképp azt a hatást fejtegette, melyet a mohos emlék a legújabb korban Arany és Petőfi költészétére tett.⁶

Amint Gyulai magas szempontjai mindig emelték a vidéki irodalmi ünnepek színvonalát, éppannyira élesztette Gyulainak a nemzet jövőjébe vetett hitét a vidéki közönség lelkesedése. Mindez véget ért 1899 októberében, mikor Gyulai végkép távozott a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből. Ettől fogva mindinkább meglazult a vidékkel való kapcsolata is. Miskolcra még ellátogatott ugyan, de hiába ígérte meg Lévaynak, hogy vele együtt hosszabb időt tölt a Tátrában; erre a tátrai nyaralásra

¹ *A dési ezredévi emlékoszlop.* Vasárnapi Ujság. 1897. 51. (dec. 19.) sz.

² Vasárnapi Ujság. 1899. 22. (máj. 28.), 23. (jún. 4.) sz.

³ Lásd Kohn Dávidnak, a békésmegyei közművelődési egyesület alelnökének Bartók Józsefhez 1922. márc. 1-én írt levelét, melynek egy részét Bartók József a Budapesti Hirlapnak 1925. márc. 1-i számában *Forgács* címmel közölte. A levél másolata birtokomban van.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1899. aug. 1-én, Lévay Józsefhez 1899. aug. 13-án írt leveleit.

⁵ Vasárnapi Ujság. 1899. 36. (szept. 3.) sz.

⁶ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd.* II. 1902. 398—401. l.

sohasem került sor.¹ Így járt Erdéllyel is. 1906 nyarán folyton azt tervezte, hogy szeptemberben elbúcsúzik szülőföldjétől, Erdélytől. Még augusztusban is azt írta, hogy szeptemberben az új színház megnyitására Kolozsvárra megy, sőt Léwayt is csábította, tartson vele s nézze meg Mátyás király szobrát. Október elején azonban már lehangolva állapította meg levelében a következőket: «Kolozsvárott nem voltam; veled talán elmentem volna, de egyedül nehezen mozdulok már.»²

PAPP FERENC.

---

¹ Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1907. aug. 14-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1906. jún. 21-én, aug. 23-án, okt. 1-én írt leveleit.

HIVATÁSOS SZÍNJÁTSZÓINK ELSŐ ELŐADÁSAI.

Minden mondának jellegzetes sajátága, hogy egy hős köré csoportosítja az eseményeket s hősének mindenben döntőszerepet tulajdonít. Egy kissé így van ez minden emlékezéssel. Így történt ez a most százötven éves jubileumát ünneplő magyar színészet kezdő korával is, melyben a köztudat Kelemen Lászlót vezéri szereppel ruházta fel. Nemzeti színészeink öntudatra ébredésük idején ősök után kutattak és így jutottak el Kelemen Lászlóhoz, kiről az úttörők közül még aránylag legtöbbet őrzött meg az emlékezés; társai teljesen elvesztek a személytelenség homályában. A százéves jubileum «földönjáró csillagokká»¹ magasztosítja első színészeinket a megszépítő messzeségben s ezt a csillagfényt legragyogóbban Kelemen László feje köré fonja. Színészetünk története nem tud ennek a glóriának a káprázatától szabadulni s Kelemen Lászlót megteszi vezérnek, ami nem volt soha s ami nem is akart lenni.

Ez a megállapítás nem akar semmit sem levonni Kelemen László érdemeiből; inkább ki akarja emelni őket pályájának és egyéniségének helyes beállításával. Kelemen László nagysága épen abban van, hogy nem voltak vezéri álmai. Mint közkatoná akarta szolgálni és szolgált is a magyar színészet általa szentnek megismert ügyét. Ő hozta érte a legnagyobb áldozatot, biztos állást, tisztességes társadalmi helyzetet, sőt egyes hagyományok szerint szerelmi boldogságot is áldozva érte.² Kelemen László nem vezér, több ennél: tiszteletet keltő jelkép. Neve az összes névteleneket, személyteleneket is magába rejti; a magyar színészetnek nagy Ismeretlen Katonája ő s ha emlékének áldozunk, valamennyit értjük vele. Pályáját ép az teszi magasztossá az emlékezésben, hogy azok közé a ritka áldozatos pályák közé tartozik, melyeknek mozgatói között semmi helyet sem foglal el az egyéni becsvágy. Itt egyetlen

¹ Jókai Mór alkalmi darabja az 1890-i centenáris nemzeti színházi előadáson.

² Kelemen László életére nézve l. Lugosi Döme szerető elmélyedéssel írt életrajzát: *Kelemen László és az első Magyar Játzó Színi Társaság.* Makó, 1927.

rugó van: az áldozatokat követelő nemzeti lelkesedés a szent ügyért, ahogy az a nemzeti ébredésnek ezekben az áldozatos éveiben is csak ritkán munkál ilyen tisztán és egyedülvalóan

Kelemen László mindenestre ott van ennek a küzdelme hat esztendőnek minden harcában; ha kell: a háttérben, ha kell: az élen. Ha kell: követségbe megy; ha kell: pénzt gyűjt, játszik, darabot ír. A maga személye nem fontos neki, csak az ügy. Hivatalosan csak egész rövid ideig, 1795 júniustól decemberig s akkor is csak mint egy háromtagú bizottság egyik tagja állott a társulat élén. De mégis ő segít alakítani, ő segít megkeresni azt a formát, mely a magyar színészet fennmaradását leginkább biztosíthatja. Ez a formakeresés ennek a hat esztendőnek legjellegzetesebb jelensége. Egyedül-e, vagy a németekkel, főúri főigazgatás alatt, vagy szakigazgató vezetésével, tisztán drámai vagy a daljátékot is felölelő műsorral játsszanak-e: ezek a kérdések merednek első színészeink elé; ugyanazok a problémák, melyeknek egyikét-másikát még száz év múlva sem tudja megoldani a magyar színészet.

A problémák súlyát növelte, hogy ép Budát és Pestet szemelték ki működésük színhelyéül, ahol nagyobb nehézségek tornyosultak működésük elé, mint más városokban, és hatévi, hosszú megszakításokkal tarkázott szizifuszi küszködés után maguk is rájönnek, hogy előbb végig kell járniok a vidéki vándorlás iskoláját. És mégsem mondható tévedésnek az, hogy éppen itt kezdték működésüket. Hagyományra építettek, hisz 1784-ben és 1785-ben Buda és Pest volt természetes adottságainál fogva az első magyar színi kísérletek helye. A II. Józseftől hivatalos és szellemi fővárossá emelt kettős város megnövekedett magyar lakosságának előbb a német színészek akartak a *Gróf Waltron* magyar előadásával kedveskedni, majd ennek hatása alatt a Bacsányi szervezte Magyar Játsszók Társasága adta elő Voltaire *Mahometjét*. 1785-ben Simai Kristóf *Mesterséges ravaszsága* kerül színre s ezt ismételték meg 1789-ben a hazafias pesti növendékpapok, kiknek lelkes játéka Dayka Gábor ódájában kapott örök emléket.¹ Első magyar hivatásos színészeink hagyományt is teremtettek: csodálatos érzékkel jelölték meg a magyar nemzeti színészet ígéretföldjét, ha számukra nem termett is még gyümölcsöt. 1807-ben már azzal jön Pestre a második magyar színész-csapat, hogy neki «jussá» van a játékhoz Budán és Pesten.²

¹ V. ö. Bayer József: *Az első magyar nyelvű színelőadás a fővárosban és Gróf Waltron*. IK. 1903. 129. s. kk. II. — Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. — Rexa Dezső: *Az első magyar nyelvű színelőadások Pesten és Budán*. Tanulmányok Budapest múltjából III. Bp. 1934.

² V. ö. Pukánszky Kádár Jolán: *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. 1938. I. I.

Ezt a «just» küzdötték itt ki úttörő színészeink, mely annyi erőt adott az utódoknak a küzdelemre, mint a honfoglaló magyaroknak a hun-rokonság tudata. A jövőndő lehetőséget érezték meg a jövő magyar fővárosában, mert a jelen nem volt kecsegtető.

Az első nehézség a színházlátogató magyar közönség kis száma volt. 1790-ben, mikor a szent korona visszatért Budára, az a látszat támadt, mintha Buda és Pest hirtelen színmagyar városokká váltak volna. «Édes álom-é vagy Valóság, a' mit látok? — írja Kazinczy *Hamlet*-fordításának ajánlásában. — Budának utszáin nem az az el-asszonyosodott, elpuhult Nép tolong, mellyet még tavaly nap-paizsok alatt, le vontt süvegekkel, fel-tornyozott hajjal, tarka strimfliben láttam sétálgatni; Hazám Anya-városában nem hallom többé úgy, mint az előtt még kevéssel, tsak annak a' Nemzetnek mormogását, a' melly eránt Hamilcari idegenséget igyekeztek belénk öntení hanyatlásunkat előre-látott Atyáink: — ime' közelítő ló-kopogást hallok, a lobogó kalpag, a' sugár kótsag toll, az idegen szabású hosszas tóga helyett felöltött katonás sagum, a' tsillámló széles kard, 's tarsolyain vissza-nyert koronánk' képe vagy őrbagoly, a' tárogató sip' keserves emlékezetű hangja, a' kardtsörtetés, az ágaskodó lovak nyerítése...»¹ De ez csak a szent korona ünnepnapján volt így, mikor az egész ország Budára sereglett. Mire a magyar színészcsapat október végén az első előadásokig jutott, már a pozsonyi koronázásra csomagolt mindenki, a két város ismét felöltötte kevésbbé szittyá, hétköznapi arcát s ismét vegyes lakosságú város képét mutatta. A magyarságnak nem annyira számaránya volt kicsi, hanem társadalmi széthullása, szervezetlensége nagy, minek folytán nem tudta erejét érvényesíteni s nem ötvöződhetett színházi közönséggé sem. A vezető körök nagy műveltségűek, de ez a műveltség merőben idegen. Budán és Pesten élénk társadalmi élet volt; gróf Hofmannsegg² útleírásában budai időzéséről írva, nem is győzi felsorolni a sok összejövetelt, vacsorát, színházat, álarcosbált. De gróf Zichy Károly országbíró házában franciául beszélnek, Podmaniczky, Haller, Schönstein helytartótanácsosok társaságának németes a műveltsége. Legjobban a virágzó zenei kultúra jellemzi ezeket a köröket. Zichy gróféknál kívülről tudják az egész *Varázsfuvolat*, elő is adják zongorakisérettel s az országbíró maga is énekel a karban. De ez a nagy zenekedvelés csak akadály a magyar színészek boldogulásának. A német színháznak nagyon magas színvonalú, a legjobb német napitermést, Shakespeare-t és a

¹ Kazinczy levelezése. II. 85.1.

² Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon. Ford. Berkeszi István. 64—66. l.

német klasszikusokat is felölelő drámai műsor mellett virágzó operája van; 1793-ban, a magyar színészek keserves küzdelmeinek idején, mutatja be Mozart *Varázsfuvoláját* a kitűnő basszistával, Weinmüllerrel Sarastro szerepében, úgy, hogy idegenek csodálattal hallgatják az előadást.¹ A pesti német színház mindinkább kezdő tehetségek iskolája lesz a bécsi opera számára. Így a német előadás élvezet a pest-budai vezető körök számára, míg a magyar csak hazafias áldozat. Operája nincs, első műsorán a német színház lejátszott darabjai szerepelnek, színészek darabos, hevenyészett fordításában. Pedig akkor is erősen érvényes Rákosi Jenőnek egy századdal későbbi megállapítása, hogy a közönség nem hazafias áldozatot hozni, hanem szórakozni megy a színházba.² Ezt az igazságot véres valóságként kellett átélniök a magyar színpad úttörőinek. A német színház látogatását senki sem érezte hazafiatlanságnak, még akkor sem, mikor már ott vergődött mellette a magyar társulat. A nyelvkérdés még nem ivódott be a köztudatba, az irodalom is ép hogy pengetni kezdte. A német színészek pedig a magyar színjátszók megjelenése után mindjobban kezdtek kedvezni a magyar közönségnek, műsorukon egymást érik a magyar tárgyú, sőt hazafias darabok. Német és francia műveltségénél fogva inkább a magyar előadáson érezte idegenül magát ez a közönség. S ha mindezek ellenére hazafias áldozatból egyszer mégis elment a magyar előadásra, ilyen lelkesedési alapon meg lehetett tölteni a színházat egy-két alkalmi előadásra; a végső cél azonban nem ez volt: állandó közönséget kellett nevelni. De míg ezt eléri, hosszú, nehéz utat kell megfutni; még a Nemzeti Színház megnyílt idején is csak egy előadásra való magyar közönség akad, ismétléseknél üres a ház. Állandó közönségük csak az operáknak van, melyeket többször is meg lehet hallgatni egymásután.

Hiányzott Budán és Pesten az az egységes magyar közönség, amely vidéken, különösen Erdélyben és a művelt magyar Felvidéken szinte személyes viszonyba lépett a színészekkel. A kassai közönségről szólva, Déryné legjobban megjelöli ezt a különbséget: «Ott volt az élet, — írja — a vidám zajos élet! Nem csoda! e kis vidám körbe összesereglett művelt közönség, mely egészen ellepni lát-zott a járdát, oly soknak tetszett s ez a sok mind barátságosan köszönt, mosolygó arcokkal... Míg a nagyszerű Pesten oly távol a közönség a színészektől, mintha, mint idegen elemek, távol álltak volna egymástól; itt ugyan gyéren mosolyogta meg egymást és még a ok

¹ V. ö. Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története*. Bp. 1914. 47. s. kk. II.

² Rákosi Jenő: *Emlékezések*. Bp. é. n.

publikum is kevésnek látszott. Itt oly hideg volt!»¹ Pest már kisváros korában is magában hordta a nagyváros lelkét, nagyobb merevségét.

Ami most már a két város hivatalos magatartását illeti a magyar színészekkel szemben, ez nagyon különböző. Buda magatartása mindenféle színészekkel szemben elutasítóbb.² Buda polgári város, az újonnan idetelepedett arisztokratákat és hivatalnokokat mindig előkelő idegeneknek érzi. Ezeknek, ha Budán laknak is, többnyire Pesten is van házuk, mint Zichy országbírónak, szórakozni pedig épúgy, mint ma, csak Pestre mennek, ahol már akkor a vásárok folytán mozgalmassabb az élet, más a lelkiség és nagyobb az elvegyülési lehetőség is. A budai polgár is, kinek elvi magatartása a színházzal és egyéb mulatozással szemben elutasító, még inkább Pestet keresi fel, ha egyszer kirug a hámból.

A magyarsággal szemben pedig épen különböző a két város magatartása. Az úttörő magyar színtársulat küzdelmeinek kortársa és első történetírója, Endrődy János, dicsérettel emeli ki Pest város hazafias jóindulatát: «Pest Szabad Királyi Városának érdemes Tanácsa, még ezen Magyar Játzó Társaságnak ügyében is elegendő-képpen kimutatta Hazafiságát. Valóban oly szorgalommal folytatá ezen Társaság dolgát, a mint jó Hazafiakhoz illett.»³ Ez annál is inkább kiemelendő, mert a magyar játékszín történetével foglalkozó összes munkák úgy igyekeznek feltüntetni a dolgot, mintha Pest városa a német színészek pártfogója és a magyarok ellensége lett volna s közbenjárásra a magyar színészekért a bérlőknél csak felső nyomásra vállalkozott volna.⁴ Pest városa magától nem adhatott játszási engedélyt, hisz a német bérlővel több évre szóló szerződése volt. A magyar színészek nem is tudták volna megadni a németek által fizetett bért, erre pedig az amúgy is nagy gazdasági nehézségekkel küzdő városnak szüksége volt. Ezt két évtized múlva helyesen látja meg József nádor, mikor a magyar színészeket arra buzdítja, hogy előbb vidéken tökéletesedjenek s csak akkor akarjanak Pesten színházat építeni, mert az építés oly időben, mikor még nem emelkedtek a Pesten megkövetelt színvonalra, csak anyagi összeomláshoz vezethet.⁵ A fejlődésnek törvényei vannak, melyeket szellemi téren épügy nem lehet átugorni, mint fizikai

¹ *Déryné naplója*. Kiadta Bayer József. III. 364. l.

² V. ö. Pukánszky Kádár Jolán: *Budai színészet*. A Színpad. 1936.

³ Endrődy: *Magyar Játékszín*. XXXIX. l. 1. bb. jegyzet.

⁴ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887. I. 76. l. «Buda és Pest tanácsaitól mit sem remélhettek, mert azokra nézve akkor még nem létezett magyar érdek... A szellem idegen, hogy ne mondjuk, nemzetellenes volt e két város tanácsában.»

⁵ Pukánszky Kádár Jolán: *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. 4-7. l.

területen. Pest város magatartását a koronatanú Endrődy Jánossal szemben hazafiatlannak feltüntetni, merő kortévesztés.

Még a kevésbbé magyar és konzervatívabb Buda magatartását sem lehet ellenségesnek nevezni, inkább késedelmeskedőnek. Endrődy Pest város dicsérete után Budára fordítva beszédét, így folytatja: «Vajha e város' példáját követte volna Buda várossa is. Ez még akkor átétozva nyúla a' Társaság peréhez, midőn amaz (t. i. Pest) régen el-is végezte. Ugyan ezért jelenvaló munkában csak Pest városának végezéseivel fogok élni, mivel ez fontosabban, szorgalmasabban, és egyenesb úton végezett mindeneket a Budainál.»¹ A budai tanács urainak egyéni álláspontját fejezi ki az az Endrődy-nél följegyzett kis eset, mely a magyar színészeknek háromtagú, Kelemen Lászlóból, Ráth Pálból és Fülöp Istvánból álló küldöttségével a budai tanácsban történt:² «Különbféle, igen alaton elméket illő kérdéseket tevének a' Tanácsban e' jelen való Tagoknak. Egy a Tanácsbéli Urak közül gunyolódó ajakkal így szólla: Hát van e' kendteknek Hantzburstyok is már? Erre egy a' jelenvaló Tagok közül, kezével a kérdezőre mutatván, így szólla: Ha szükségünk lészen reá, reménylyük, alkalmatost arra is találunk.» Mindenesetre jellemző adat első színészeink önérzetére és diplomáciai érzékük teljes hiányára. Erre pedig a tárgyalásoknál felettébb nagy szükségük lett volna. Ezért tudtak oly nehezen előre vergődni s volt újra meg újra szükségük különféle közéleti férfiak közvetítésére, kik az ügyeket nagyobb gyakorlattal, ügyességgel és simasággal vezették. Színészeink képviselték azonban ezzel szemben az igazságukba és jogukba vetett feltétlen hitet és meg nem alkuvást, mely az ügyet nehezen vitte ugyan előre, de elveszni nem hagyta.

Mert a társadalmi életben, nemzetiségi megoszlásban, a fejlett német színészet versenyében rejlő nehézségeken kívül színészeinknek még egy nagy jogi nehézséget is le kellett győzniök. Ez a német színházak bérlőjének Pest és Buda városával kötött szerződése volt, mely egyfelől neki biztosította az alkalmas játszóhelyeket, de ezen túlmenően mindenemű mutatványok szabadalmát is. Tehát a magyar színészek elé kétszeres akadály tolt: először a szabadalom gátját kellett átvágniok s csak akkor foghattak a feladat másik, nem kevésbbé nehéz feléhez: alkalmas játszóhely kereséséhez.

A színházügy bérlőinek az a joga, mely Buda és Pest városok területén nekik minden mutatványra kizárólagos szabadalmat biztosít, 1786-ból származik.³ A nemzeti színészet ellen ennek

¹ Endrődy i. h.

² U. o. XV. l.

³ L. bővebben Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története*. Bp. 1914. 27–28. és 40. l.

a szabadalomnak nem lehetett éle, hisz keletkezése idején még nem is volt magyar színészet. A német színházbérlőnek ezen a jogán az első rést épp a magyar társulat ütötte, egyebekben azonban továbbra is fennállott. Ezen az alapon követelt a német színház igazgatója Döbler bűvész nemzeti színházi felléptekor még 1838-ban is a Nemzeti Színházról illetéket.¹

Hatalmas aktacsomók őrzik a német színházak bérlőinek a «Fliegende Spektakel»-nek nevezett mutatványosokkal folytatott pereskedéseit. Még nagyobb ellenzést keltett a magyar színészek megjelenése, mert éppen a tulajdonképeni színházi közönség nagyobb, magyarokból álló részének elvonásával fenyegetett s megerősödésük az amúgy is nagy anyagi nehézségekkel küzdő német színészet végromlását jelenthette. Értethető tehát Unwerth grófnak, a német színházak bérlőjének ellenszegülése, annál is inkább, mert teljesen idegen volt, német birodalmi gróf, kit a magyarsághoz sem vérsége, sem lelkülete nem kötött. De nemzeti ellenzenvet látni az ő ellenállásában merő kortévesztés. Nem voltak neki ilyen magasrendű szempontjai. Egy második német társaságnak épűgy nem, vagy még kevésbbé adott volna engedélyt.

Az első színésztársaság, melynek tagjai Pethő Ádám, Soós Márton, Horváth János és Baranyi Balázs voltak, visszatorpant a tornyosuló nehézségek előtt s nem jutott el az engedelem elnyeréséig. Több szívósság volt a második társulatban, mely Kazinczy Ferenc felhívása nyomán állott egybe, ki *Hamlet*-fordítását akarta vele eljátszatni. Tagjai Baranyi Balázs, Horváth János, Kelemen László, Nemes András, Popovits András, Ráth Pál, Rózsa Márton, Szomor Máté, Ungváry János voltak. 1790. szeptember 21-én kezdték meg munkájukat Ráday Pál és Kazinczy Ferenc vezetésével. Négy nap mulva hozzájuk áll még Fülöp István s az első nőtagok, a «felejtethetlen» Moór Anna, Nagy Mária, Nagy Erzsébet és Termetzky Franciska. Nagyrészt magyar nemesi családok tagjai, tanult emberek; három jogvégzett, egy mérnök. Kelemen László Grassalkovich Antal herceg ügyésze. A többiek az úttörő szintársulat letörése után visszatérnek polgári foglalkozásukhoz. Csak Kelemen tusakodik tovább a felismert igazság megvalósításáért, mely nem futó ötlet életében, hanem vezérlő gondolat.

Az összegyűlt társulatra sokféle munka várt: először engedélyszerzés az országgyűlés tartama alatt tartandó néhány alkalmi előadásra, ezzel párhuzamosan a szabadalom kivívása az állandó megtelepedésre s játszóhely keresése. Az első természetesen könnyebben volt elérhető, de a közelebbi feladat nem vonta el figyelmüket a végcélról. Míg az első

¹ Székesfővárosi Levéltár Miss. a. m. 9438.

tisztán szóbeli tárgyalás útján bonyolították le, a második csak hosszantartó ügymenet árán valósulhatott meg, a hivatalok és hatóságok sokágú útvesztőiben. Úttörő színészeink jogi képzettsége itt érvényesült igazán. A tárgyalásokkal, deputációzásokkal, beadványok szerkesztésével párhuzamosan azonban megkezdődött a tulajdonképeni színészi munka is: a műsormegállapítás, szerepek kiosztása, és a próbák.

Az első tárgyalásokat az engedély és játszóhely ügyében Kazinczy kezdte, de nem ért el eredményt s dolgvégezetlenül kellett hazatérnie vidékre. Ráday Pál a dolognak csak szellemi vezetését vállalta, színi tapasztalatainak, nagy irodalmi és esztétikai műveltségének gyümölcsöztetését a nemzeti ügy érdekében. Ez meg is felelt természetének; a közélettől, hivataloktól irtózó, «szép lélek», vagy, mint Kazinczy nevezi, «der stille Gelehrte», ép ezért nem is vállalt hivatali és péceli otthonában s gyakori pesti tartózkodásai folyamán nemes szenvedélyeinek, főképp az irodalomnak és színháznak s a társasélet örömeinek élt. Későbbi német színigazgatói pályáján sem túlekedett soha: az első külső akadály elkedvetlenítette és visszavonulásra készítette. Ez az oka annak, hogy, mint Endrődy írja, távolról, «csak mint valamely öveg-tüskéből néz é a 'Társaság' akadékat, Kormány-Rudhoz átalla markosan nyulni, tartván attól, ne talántán hólyagot törjön még igen gyenge tenyerére». Mire a játszóké félve, hogy ha semmivé válik ügyekezetiük, «a Magyar Nemzetet-is teli torokkal kikatzagják reánk agyarkodó ellenségeink», nemzeti becsületből «egybeveték vállaikat». A megindítás Kazinczy és Ráday Pál érdeme, az első akadályon már maguk erejéből vergődnek át színészeink.

Ők szerencsére nem fáradt arisztokraták. Mint kisenemesi sarjak nemzedékeken át megszokták már a küzdést s rettenthetetlen szívóssággal vetették magukat az ügyre, mely számukra a nemzeti becsületet jelentette. Elkezdték hát a deputációzást. Először a budai tanácshoz mentek, hátha megkaphatnák a hajóhid mellett üresen álló Reischl-féle fabódét, melyben az 1784-i első magyar előadás is folyt. De látva, hogy a szabadsalom folytán az előadáshoz csak Unwerth grófon keresztül visz az út, őt kereste fel a társaság képviselőjében Kelemen László, Fülöp István és Kóré Zsigmond. A grófnál többször megfordultak, «az engedelmet mégis külömbféle színlelt okok alatt meg nem nyerhették».

Erre színészeink bámulatraméltó mozgékonyssággal sorra vették az országgyűlésen időző közéleti méltóságokat, pártfogásukat kérve. Többek érdeklődését sikerült is megnyerniök az ügynek, Endrődy azonban csak kettőt nevez meg, kik az engedély kieszközlése körül érdemeket szereztek. Az egyik báró Orczy László (nem Lőrinc, mint Bayer mondja) udvari kamarai alelnök, a másik gróf Zichy Károly, a nagyműveltségű ország-

bíró, ki fiatalos lendülettel keresztülhajtotta az ügyet. Unwerth az ország első méltóságának nem mondhatott nemet s színészeinknek egy héttel az első előadás előtt, október 18-án sikerült Unwerthtel megegyezésre jutniok. A társaság egyelőre hat előadásra kapott engedélyt és pedig három hétfői napon Budára, három szerdai napon Pestre. A bérletjövedelem a német bérletet illette.

A megegyezés gazdaságilag fölöttébb kedvezőtlen volt a magyar színészek számára; de ők ezzel nem törődtek. Nem akartak tőle anyagi eredményt, csak azt akarták megmutatni, hogy a magyar mindenre képes, még a színészetre is. Ráday Pál emelkedett lelke azonban felháborodott azon, hogy mennyire nem úri módon zsákmányolta ki Unwerth a neki kiszolgáltatót, anyagilag gyengébb társaságot s szemére lobbantotta aljasságát. Erre Unwerth azzal válaszolt, hogy az engedélyt visszavonta s csak Zichy Károly újabb közbelépésére adta meg ismét. Végül is csak két előadást tarthattak meg, mert a rendek Pozsonyba távozása után Unwerth ismét visszavette az engedélyt. A színészeknek most már nem volt kihez fordulniok. Ennyi viszontagság előzte meg az első előadást, melyet 1790. október 25-én tartottak a budai Várszínházban és két nap múlva megismételték a pesti Rondellában. A megnyitó előadásra nem *Hamletet* tűzték ki, mint Kazinczy szerette volna, de még harmadik előadásul sem, ahogy később remélte. Mint Ráday Gedeonnak Kazinczyhoz intézett leveléből kitetszik, a színészek igen nehéznek találták. Ez a «nehézség» azonban nem csupán a *Hamlet* belső tartalmára vonatkozott. Ha a pesti német színészek megbírkóztak vele ugyanabban az esztendőben, nem valószínű, hogy a magyarok ne merték volna erejüket hozzá mérni. *Hamletnek* abban az erősen átdolgozott happy-endes alakjában, melyet Schröder átdolgozása képvisel, semmi sincs abból, amit benne ma nehéznek tartunk; a tragikái él letompul, a zengő jambusok, szárnyaló dikció lapos prózává s a polgári szomorújátékok józan és közérthető stílusává egyszerűsödik itt — hisz Schröder ennek a műfajnak volt szorgalmas művelője a német színpadi irodalomban s ehhez hasonította *Hamletet* is. A nehézség másutt volt: Kazinczy fordításában. Az ő «különös kellemességű» nyelve még távolabb állott az akkori köznyelvtől, mint a mai beszédétől, erőltetett újításaival furesának és komikusnak tetszett s erősen idegenszerű volt. Kazinczy fordítási elveihez tartozott, hogy idegen drámák fordításaiban helyénvaló az idegenszerűség. «Magyar scénájú drámában — írja — én se szóllanék ζεινολογος és nem ejtenék ζεινολογισμος-t... Ha az idegen scénájú Drámában a szóllók idegen módon beszélnek, azon a fül úgy nem botránkozhatik meg, mint a szem nem, hogy rajtok spanyol öltözetet etc. lát.»¹

¹ Kazinczy Levelezése. III. 153. l.

Kazinczy elméleti elgondolására azonban rácsfolt a gyakorlat. Színészeink a hagyományost és megszokottat keresték már akkor is, mikor még alig volt hagyományuk. Csaknem mind piarista növendékek s még élénk emlékezetükben élt a «magyar Plautus», Simai Kristóf *Mesterséges Ravaszságának* öt esztendővel azelőtti előadása, egyikük-másikuk mint törvény-hallgató talán közre is működött benne. A növendékpapok egy esztendő előtti előadása sem mehetett feledésbe az akkor 'még kicsi Pesten. Mindenesetre könnyebben tanulták s nagyobb eredménnyel remélték a közönség előtt is szárnyra bocsáthatni a «magyar Plautus» tösgyökeres magyarságú, bár olykor kissé nehézkes ígét, mint Kazinczy «különös kellemességű» sima mondatait. Így eshetett a választás Simai darabjára, az *Igazházi egy kegyes jó atya* c. magyarításra, melyet Brühl polgári drámájából, a *Der Bürgermeister*-ből fordított. Ez kipróbált darab volt, a német színészek is játszották, ebben is csak két női szerep volt, mint *Hamlet*-ben, és a felvilágosodás eszmeköréből fakadt szellemi tartalma is sikert ígért.

Az előadást egy nyomtatott tudósítás előzte meg a hazai német irodalom érdemes munkásának, grubenfelsi Gruber Károlynak tollából. Megemlékezik ez a tudósítás azokról, kiknek az előadás létrehozásában érdemük volt: «Felséges Uralkodónknak Nemzeti Magyar Nyelvünk iránt közönségessé tétetett Kegyelmes Tettzése szerint, Nemes Magyar Hazánk Felsőségének Kegyelmes jóvá-hagyása, és némelly Nagyérdemű Fő Méltóságoknak örök emlékezeti oszlopára méltó hathatós közbenjárások mellett, Nemes Magyar Hazánkban, ami édes Anya nyelvünkön tartandó Teatromi épületes Játék multságok felállítottak.» — Távolabbi programot is ad: «Melly... Nemzeti Teatromán Nemzeti Történet-darabokat kíván jádzeni». De főcélja «nyilvánosságossá tenni», «hogy híres Magyar Nemzetünk, valamint egyéb akarminemű ditsőítő Nemzeti tulajdonságokban, ugy e részben sem fog alább való lenni akar mely Európai Nemzetnél is».¹

Az első előadás, amennyire a rendelkezésünkre álló forrásokból megállapítható, nem hozott csalódást. Ráday Gedeon levélben számol be Kazinczynak az előadásról: «Az Igazházi nagy applausussal játzattatott mind Pesten, mind Budán, ugy hogy még a Judex Curiae maga is tsattogtatott applausust a' Játtzók-nak. Nevezetesebben jól viselték magokat a' két Leányok, kik abban az Anyát és az Leányt játtzották; a' férfiak közül pedig jól játtzott a' Polgár mester, a Notárius és a Káplár, még a többit is el lehetett nézni, kivált Igazházi szolgáját...»²

¹ Kazinczy Levelezése. II. 164. l.

² Kazinczy Levelezése. II. 162. l.

Eddig nem tudtuk, hogy kik a Ráday-dicsérte színészek. A Ráday-könyvtár egy kéziratos lajstromában sikerült megtalálnom az első előadás szereposztását s így módunkban áll megállapítani, hogy kik a kiemelt játszóik. Gróf Ráday Gedeon a német színház naponkénti látogatója volt, tehát összehasonlítási alapja is lehetett és széleskörű műveltsége is biztosíték ítéletei helyességére nézve. Ime a szereposztás:

Igaz-házi Város Polgár Mestere	Rath Úr
Igaz-háziné	Termetzky L. A.
Julis, ezeknek Leányok	Moór L. A.
Halaburdi Város Al-Notariussa	Szomor Úr
Fegyverneki Verbunkos Hadnagy	Ungvári Úr
Kövári Verbunkos Káplár	Kelemen Úr
Botsárd Igazházi szolgálja	Nemes Úr
Lázár Koldus	Fülöp Úr
Hedrik Fia	Baranyi Úr
Rajkó	Popovits Úr
Kapsi } Tolvajok	Rózsa Úr
Ragáts }	Horváth Úr
Fogdmeg } Város Szolgái	*
Körmös }	* *

A kiemelt színészek tehát a két nő szereplő, Moór Anna és Termetzky Franciska, továbbá Ráth Pál, Szomor Máté és Kelemen László. Ez eddig a legfontosabb tanuságtétel arról, hogy Kelemen nemcsak lelkes agitátor, hanem tehetséges színész is volt. A fentidézett lajstromból megállapítható későbbi szerepeinek sora is. Hajlamai a komikum felé vonták. Ő a magyar játékszín első Pontyija, Vida Pál nevezet alatt első Wachtmeister Werner-e, s első Arganja, bár a magyarításban Guttasinak hívják is. Epizódsszerepekre azonban nemcsak komikai hajlama utalta, hanem kötelességérzete is: nincs az a kis szerep, melyet az összeség javáért elvállalni hajlandó ne volna.

Az első előadások eredménye mindenesetre biztató lehetett, mert különben úttörő színészeinknek nem lett volna erkölcsi erejük, hogy a magyar játékszín állandósításáért vívott küzdelmüket tovább folytassák. A siker azonban újból hitet és erőt öntött beléjük. A belső diadal, az erőpróba megvolt, így külső nehézségek nem tudták őket többé visszaretteníteni.

Az előadás nemzeti eseménnyé lett, akár a szent korona visszahozása s a budai latin újság, az *Ephemerides* e mellé is sorozza: «Laetare, Hungaria Natio! Plaudito, Clara Mater Hungaria; Jam triumphat Princeps Filia Tua, Buda! Jam post recuperata, sinuque suo archissime complexa vetera Insignia, laeta se superbaque Regali circumspicit in iugo. Jam gaudet, gloriaturque fractam esse theatralibus etiam in ludis maternae linguae glaciem.»¹ A külső fény méltó volt a nagy eredmény-

¹ *Ephemerides Budenses* 1790. 537, 1.

hez: aranyzsinóros magyaros ruhába öltözött nógrádi cigánybanda húzta a felvonások között. Színészeink büszkén hivatkoznak a belső eredményre a Státusokhoz és Rendekhez intézett folyamodásukban, hangoztatva, hogy «a társulat annyira vitte már dolgát a theátrumi mesterségben, hogy elsőben-is Budán, azután pedig Pesten próbáját adta tehetségeinek; pedig a' számosan egybe-gyűltt Érdemes Nemes Magyar Közönségnek nem kevés meglegedésével, annyival inkább pedig az Irigyeknek érdemes meg-szégyenülésével».¹

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

¹ Endrődy i. m. I. 32—33. l.

A SZÉKELYUDVARHELYI KÓDEX.

(Második, bef. közlemény.)

IV. A kódex példái.

A Székelyudvarhelyi kódexben több példa van, mint a *Példák könyvében*. (Igaz, hogy emez eredetileg csak része volt egy nagyobb kódexnek.) Van e példák közt több olyan, mely a legszívesebb ismert változat fordítása, sőt olyan is, amely túltesz minden eddig ismert vagy a szakirodalomban emlegetett változaton. Legtöbbjüknek könnyű kijelölni helyét a középkor egyetemes példaanyagában; csak néhány van, amelynek pontos megfelelője egyelőre tartalmi tekintetben sem ismeretes.¹

Kódexünknek három fejezetében a halálról és a szerzetből való kitérésről szólnon kívül vannak példák a szerzetesi engedelmességről szólóban is. Ez utóbbi, a példákon kívül csak néhány mondatra terjedő s igazán jellemzőt nem tartalmazó szöveg közvetlen forrása egyelőre meghatározatlan. Több mondata megvan a *Summa de virtutibus et vitiis*, De iustitia' c. szakasza 10. részének (De obedientia) 1. és 2. fejezetében. Pl. «Az szent engedelmesség nem egyéb, hanem az tulajdon akaratra jó igyekezettel való megtagadása tévén az ő fejedelmének poroncsolatját» ~ «Obedientia est spontaneum et rationale propriae voluntatis abnegatio... voluntas faciendi praeceptum vel mandatum superioris.» — «Az engedelmesség embert helhezett igen nagy magasságos állapatra, mind itt ez világon és mind az máson, mert úgymond Urísten Moysesnek egy könyvében: ha engedelmes leendsz az te uradnak, Istenednek ő beszédinek, feljebb magasztal tégedet minden népeknél.» ~ «Obedientia ponit hominem in excellentissimo statu et in praesenti et in futuro. Primum ostenditur Deutero. XXVII. Si audieris vocem domini Dei tui, faciet te dominus Deus tuus excelsiorem cunctis gentibus.» Hogy a magyar szöveg mégsem a Peraldus-féle fejte-

¹ Egész kódexirodalmunk példaanyaga megérdemelné, hogy legalább összehasonlító jegyzéküket a közismert változatoktól eltérőknek vagy ismeretlen eredetűeknek fordításával a külföld számára hozzáférhetővé tegyék, mint ahogyan Katona Lajos Pelbárt példáival tette.

getés kivonata, arra mutat a mindjárt az utóbbi idézet után következő példa: Peraldus is itt mondja el, de a magyar szöveg a *Vitae patrum*éhoz áll közelebb. A közvetlen forrás valószínűleg valamely Peralduséval rokon erkölcsstani munka, regulamagyarázat vagy beszéd.

A kódex példáit az alábbiakban fejezetek szerint, de folytatólagos számozással sorolom fel, sokfelé előforduló példákkal kapcsolatban csak azokra a párhuzamokra utalok, amelyek a közvetlen forrást vagy a példa útját kódexünkig világítják meg.

A) A halálról:

1—2. (242. l.) Nagy Sándor megsebesülése és halála. (V. ö. Király György, IK. 1918. 139. l.) Itt szinte rajtakapjuk a kódexíró, amint az előtte álló szöveget emlékezetből egészíti ki. Pelbártnak sokak hamis reménykedését emlegető szavait fordítván, eszébe jut az, akit a középkor irodalma legtöbbet emleget és énekel meg a halál kérlelhetetlen egyetemességének példaként s akiről a második részletet Pelbárt is elmondja valamivel utóbb a halál helyének kiszámíthatatlanságával kapcsolatban. (Nam magnus Alexander credebat posse toti orbi dominari diutius et tamen mortuus est in adolescentia... non gladio, sed veneno. Insuper occisorem suum per somnium vidit, et tamen non locum mortis nec occisorem famulum suum declinavit Deo disponente) V. ö. «Bizonyába sokan hiszik vala és jelesben a nagy Alexander hosszan élhetni és mend e teljes világon békességgel uralkodni... és ő ifjúságában hala meg, nem törrel, de mérőggel, és az ő gyilkosát álmába meglátá és isteni szerzésből sem a halálnak helét, sem az ő gyilkosát el nem távoztatá.») Hogy Nagy Sándornak megsebesülésekor mondott szavait emlékezetből idézte, azt a szövegbe való beiktatás módja is, Homeros téves említése is valószínűvé teszi. Lehet, hogy a *Historia de proeliis* olvasta valamikor; ebben van meg mind a négy eset, amelyet Nagy Sándorral kapcsolatban említ.

3. (244. l.) A császárkoronázás példája Alamizsnás Szent János éle éből. A Lukinich említette *Vitae patrum*-beli változatban s utóbb is legtöbbször a mi szövegünkötől eltérően a koronázás szertartásának állandó részeként szólnak a halálra való emlékeztetés e módjáról, a szenttel kapcsolatban, aki maga eltanulta. Pelbárt is említi (*De tempore, Aestivalis*, 26B), de a legközelebb álló szöveget Michael de Ungaria VIII. beszédéből ismerem. (Hogy ez valóban kódexünk közvetlen forrása volt, az még inkább kitűnik a 7. példából):

...úgymond az alamizsnás szent János az ő életiben, hogy vala némi-nemű c-ászár, ki az ő koronázásának utánna ezt szerzé, hogy mentül jobb

...refert Joannes Eleemosynarius in vita sua, quod fuit quidam imperator, qui post coronationem suam ordinavit, quod artifices sepulchri sui

lakásába mikor volna, tehát akkor az ő koporsójának kőműves mestőri hoznának ő eleibe különb különb színű márván köveket és ezt mondanák ő neki: «Ő felségös császár, a halál bizonytalan, azért válaszd el, minek színű márván kőből akarod a te koporsódat vallanod.» És ezt ezokért tőtte vala, hogy az ő halálának napját mindenkoron elméjében vallanája, és hogy az ő országának népét alázatossággal bírálja.

portarent coram illo lapides mar-
moreos diversi coloris et dicerent sibi:
O imperator, elige, de quo genere
lapidis vis habere sepulchrum tuum.
Et hoc fuit factum de hac causa, ut
haberet in sua memoria diem mortis
suae, ut humiliter gubernaret populum
regni sui.

4. (U. o.) «amaz nagy Zoltán (Saladin!) királyról. Nagyon elterjedt példa, Pelbártnál is megvan, Herolt *Promptuarium*ában is, de név említése nélkül (T. VII.). A magyar név oly latin eredetire mutat, amelyben Soldanus a név alakja: Jacobus a Vitriaconál rangja ez Sarahadinnak (szultán; a magyar szót is köznévnnek hitte Simonyi Zsigmond: Nyr. 1906. 10 l. és a kódex külön kiadásának XI. l.) Depl. Bromyard *Summa praedicatorum* a 'Mors' címszavának 123. pontjában («magnus ille Soldanus») névként áll, mint a magyarban.

5. (245. l.) A halálra emlékeztető képek példája bizonyára közvetlenül Herolt *Promptuarium*ából való, ahol 'Mors' címszó alatt található. Klapper, aki egy XIII. századi kéziratból közölte, nem is említ Herolton kívül más párhuzamot (*Exemplum aus Handschriften des Mittelalters*. 1911. 24. sz.)

... úgy olvastatik néminemű vitézről, ki az ő ágya mellett a falba két képöket csenáltatott vala és mestőrséggel kétfelől az ágyon két zöndülést tesznek vala. És mikoron fordítja vala ömagát jobb oldalára, ebből megindultatik vala az jobb felől való kép és ezt kiáltja vala mondván: halál. És mikoron kedég fordítja vala magát az baloldalára, tehát a másik kép es megindultatik vala és ezt mondja vala: pokol. És ezt annakokáért tőtte vala, hogy a halálnak keserűségét és a poklot mindenkoron szemeinek előtte vallanája.

Promptuarium exemplorum, M 51.
Quidam miles, de quo legitur, quod
juxta lectum suum fecit duas ima-
gines in pariete ex utraque parte
lecti magistraliter in duabus zonis,
et quando vertebat se ad dextrum
latus, trahebatur zona et ex hoc
movebatur imago et clamabat: mors.
Quando autem vertebat se ad sini-
strum latus, tunc imago illa dicebat:
infernus. Et hoc ideo fecerat, ut mor-
tem et infernum semper memoria
haberet.

6. (246. l.) A Nagy Sándor kezétől elesett indiai király (Porus) példája. V. ö. Király, i. h. Kódexünk Nagy Sándor Pelbárt elmondotta példájának helyébe iktatta, minthogy azt egy másik kapcsán már előbb elmondta (2.), s hozzátesz még röviden két bibliai példát is.

7. (U. o.) A kolostorba vonult királyfi (itt Hugo doctor) példája. E példa már Caesariusnál és Jacobus a Vitriaconál

változatból lett hibás olvasás és a nagy nevekhez fűzés is megvan, de körülményesebb előadásban és, ami legfontosabb, név említése nélkül. Stephanus de Borbone Vignory épen lovaggá ütött ifjú urát jelöli meg az eset hőseül, s bizonyára ebből a kedvelése folytán az, amely Hugo a S Victore-ról beszél; ez annál könnyebben történhetett, mert Hugo doctor életrajza is elmondja, hogy előkelő családból született és szülei akarata ellen vonult kolostorba. Név nélkül mondja el a példát a *Promptuarium* is, valamint nálunk a Bod- és Lobkovitz-kódexnek egymással párhuzamos része. A Hugóra vonatkoztatott változatnak az újabb szakirodalomban sem találok sehol nyomát. (V. ö. Klapper, *Erzählungen des Mittelalters*, 185. sz.). Megvan azonban Michael de Ungariának már említett VIII. beszédében. A magyar szöveg mindenben, még a bevezető szavakban is, megegyezik ezzel, sőt hozzáfűzött még néhány sort a beszéd fejtegető részéből is egy idézettel együtt. Mintha későn vette volna észre, hogy magának a példának már vége; vagy talán közvetetlen ahhoz tartozó tanulságnak érezte.

Ezt igön jól eszébe vötte vala a Hugo doctor, ki a kiráknak, az ő atyjának áldomása nélkül barátta lön, melyet megtudván a királ, az ő atyja, bocsátta követőt a monostornak apátjához, mondván öneki, hogy ha az ő fiát öneki haza nem akarnája bocsátani, megégetetnéje a monostort. Legottan az apát, hogy ezt hallá, bocsátta az ifjúért és monda annak: «Én édes szerető fiam, Hugo, szűkség tenékd a te atyádhoz mennöd, mert egyébképen münket el akar vesztetni.» Kinek felele e Hugo: «Kérlek, hogy e dologban hagyjad, hogy én magam felelhessek meg az én atyámnak.» Melyet az apát megengedvén, a királ a monostorba mene, kérvén az ő fiát az apáttul. Legottan az ifjú az ő atyjának eleibe járula és ilyen módissággal szóla öneki, mondván: «Én édes szerető atyám, egy törvény vagyon a te országodban, és ha a törvényt kivesztheted és kitörhedd a te országodból, tahát kimegyök e szerzetből és tevéled ez világra megyök.» Kinek felele az atya: 'Mely az törvény, fiam?' Felele a fiú és monda, hogy az ifjú ollan hamar hal meg, miképpen a vén. Kinek monda az atya: «Ez törvényt én el nem törhetöm, mikoron ez légyön csak az isteni hatalom alatt.» Tahát

Istud bene consideravit Hugo de Sancto Victore. qui sine licentia regis, patris sui facius fuit religiosus. Quo comperto rex pater illius misit ad abbatem monasterii dicens, quod combureret monasterium, nisi vellet dimittere sibi suum filium. Statim abbas misit pro puero et dixit illi: Oportet te transire ad patrem tuum, quod aliter vult destruere nos. Cui respondit Hugo: Rogo, ut possim respondere patri meo in hac materia. Quo concessó accessit rex ad monasterium petens filium suum. Statim puer accedens coram patre suo isto modo eum allocutus est: Pater, est lex in regno tuo, et si potueris destruere illum legem, exhibeo religione et tecum ibo ad mundum. Cui pater respondit: Quae est illa lex? Respondit filius et dixit: quod tam cito moritur iuvenis, sicut senex. Cui pater: Hanc legem destruere non possum, cum solum sit in potestate divina. Tunc dixit filius patri: Cum ergo moriar et nescio, quando, nec ubi, nec qua morte, praeparabo me ad illum mortem nunc suscipiendam. Quo audito rex recessit et filium suum in religione manere permisit. Quia igitur nullus scit, quando moritur, nec quomodo, nec ubi, sed certus est quilibet, quod moritur,

monda a fiú az atyának: «Azért, miérthogy meghalok és nem tudom, mikoron, sem holott, sem minémű halállal, szerzem én magamat a halálra mostan fogandóra. Melyet hallván a királ, elmene és az ő fiát hagyá a szerzetbe megmaradni. Azért, mert senki nem tudja, mikoron meghal, sem miképen, sem holott, de bizonyságos minden ember, hogy meghal, arra mondja sz-nt Bernáld doctor: semmi nincsen bizonyságosb a halálnál, sem valami bizonytalanb a halálnak órájánál.

cum inquit Bernardus: Nihil est certius morte, nec aliquid incertius hora mortis...

8—9. (248. l.) Anastasius martir és Nero császár példája Pelbártból a fejtegetés azonos helyén, csak — talán a mártír iránti tiszteletből — megfordított sorrendben.

10—11. (249. és 253. l.) A soha nem nevető királyról. (Tuba mortis). Világirodalmi szerepéről l. Oesterley *Gesta Romanorum* kiadása 143. fejezetéhez írt jegyzetét, Köhler, *Kleinere Schriften* II. k. 366—8. 565. lapját, Klapper, *Erzählungen des Mittelalters* 365. lapját s a tőlük említetteket, a magyar adatokat Katona *Gesta*-kiadásában. A példázat két főtípusa közül az egyik Barlaam és Jozafát legendájából, a másik Jacobus a Vitriacótól és a Gestából terjedt el nyugaton: a másodiknak kialakulásában Damocles antik példájával való keveredésnek is része van. (A *Speculum morale* II. könyve 1. részének 4. distinctiója Dionysiusnak nevezi is a királyt!). A két típus közt egyik főkülönbség az, hogy a *Barlámban* az udvar népének nem tetszik a király magaviselete, s ők biztatják fel öccsét, kérdezze meg az okát, míg a másikkban ez magától és minden egyéb előzmény nélkül fordul hozzá; amott a király végül udvaroncait is megleckézteti egy másik nevezetes próbával (a négy szekrény példája). A másik főkülönbség, hogy a *Barlámban* csak a halált hirdető harsona megfuvatásával ijeszti öccsét, míg a másikkban minden előkészületet megtesz kivégzéséhez s a legszörnyűbb helyzetben vidám lakoma élvezését kívánja tőle. Ez utóbbi típus egyes változataiból ki is maradt a harsona megfuvása, így a Herolt 53. beszédében és a *Speculum exemplorum*-ban, meg a Bromyardnál találhatóból is, más tekintetben viszont néhol nyilvánvaló a két típus keveredése, így Bromyardnál (Homo 22.), Pelbártnál (De tempore, I. 39.). A Székelyudvarhelyi kódex mindkét szövege a Vitry-félének távoli leszármazottja, de az elsőnek befejező mondata a legendabelire emlékeztet, a másodiknak bevezető mondatában érdekes a halálra gondoló király gyakori gyónásának említése. (Pelbárt szerint is jámbor keresztény). Az a néhány sor, amely az első változat után, tőle pontokkal elkülönítve az embert rettentő négy dologról szól, nyilván tanulságként hozzátartozik; a második

típushoz tartozó szövegekben a király sorolja el őket. Közvetlen eredetire egyelőre nem tudok rámutatni.

12. (261.) Látomás egy gazdag ember elkárhozásáról. Bevezető szavai a szentatyák életére utalnak. (L. *Vitae patrum* VI. 3., 14.) Herolt *Promptuarium*ában ez a «Mors malorum» címszó első példája. Oly pontosan, mint a fent idézettekben, egyik változattal sem egyezik a magyar szöveg: a legfontosabb többlet annak kiszínezése, mikép rántják ki az ördögök a testből a bűnös lelket. (Másutt is előfordul e fejezetben az elkárhozás részletesebb elképzelése az eddig ismert párhuzamos szövegekhez képest). Herolt csak annyit mond: «Et hoc dicentes rapuerunt animam eius», a *Vitae patrum* ezt sem; a magyarban: «És így-ekképen bocsátván az ő szájába és az ő szívébe vas horgot és igön nagy sok fájdalommal az derekából kivonnák és pokolra vivék.»

13. (262. l.) Alamizsnás szent Jánosról, aki úgy emlékeztette magát a halálra, mint a 3. példában a császár. ~ Gyakori példa külön is. Pelbártnál is megvan (*Dé tempore*, Pars Paschalis 420.).

14. (266. l.) Egy sírásóról. Discipulus CXV. beszédéből:

...néminémű sérásó koporsót ásván, lele egy iszonyú rettenetűs dohos emberi dögöt, testet teljest likakkal és minden likból iszonyú szörnyű féreg nyojtogatja vala ki az ő fejét. És megüté ötöt a kapával, és legottan mend a férgek és a kégyók az ő fejüket bévonák, és ime a főből avagy az azyvelőből kezdte kijőni egy bufo béka és az ő nyelvéből egy veres béka és varas és csimaz.

H Quidam fossor fodiens sepulcrum invenit cadaver quoddam foraminibus plenum, et de quolibet foramine vermis se erigebat cum capite suo. Qui percussit super cadaver et omnes vermes capita sua retraxerunt et de lingua illius natus est serpens habens caudam venenosam in signum peccati linguae, de epate aspis in signum luxuria, de cerebro bufo in signum superbiae.

A kódexírónak a testi halál egyetemes szörnyűsége a fontos itt, s azért elhagyja a bűnök felsorolását. Viszont ezt teszi hozzá a végén: «És ime megirattatott vala a koporsón: olyan valék, minémű vagy, illetén lesz, miképen én vagyok.» Ez az ókorból is ismeretes, a középkorban rendkívül népszerű sírfelirat¹ kissé más szöveggel a 279. lapon is ismétlődik. A *Disciplina Clericalis*ban épen a Nagy Sándor temetéséről szóló példa előtt egy filozófus olvas egy sírfeliratot, abban is benne van: «Sum, quod eris, quod es ipse fui.» Más szövegekben a szórend hasonlóbb, (pl. Bromyardnál: Gloria 44. stb.).

15 (267. l.) Egy ember három barátjáról. Ismét a legnagyobb világirodalmi jelentőségű példák egyike. (Változatairól l. Goedeke: *Everyman*, *Homulus*, *Hecastus*. — Oesterley, *Gesta Romanorum*, 129. és 238. sz. stb.). A mi szövegünk képviselte típusa ugyancsak Barlám és Jozafát legendájából terjedt el Európában. Míg ott való veszedelem ad alkalmat az igaz barát

¹ V. ö. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1911. 553—91.

megismerésére, a másik, nyugaton a *Disciplina clericalis* nyomán terjedő változat szerint az ifjú csak próbára teszi apja tanácsára vélt barátait; ez az utóbbi típus a *Gesta Romanorum* 129. fejezetében alakjában vált leginkább népszerűvé. A Székelyudvarhelyi kódex szövege a tölem ismert változatok közül a legendának a *Legenda aurea* kiadásába fölvetett késői kivonatos szövegéhez áll legközelebb, melynek első szavai a másik típushoz tartozó Gesta-beli változatot követik; (így minden lényeges mozzanatában egyező a Kazinczy-kódex megfelelő részével). Az említett latin szövegből még a Nyelvemléktárbeli közlés egy hibája is felismerhető és kijavítható: «Nem valloc zot zolnom te hozzad» áll ott, ahol a *Legenda aurea*-ban: «Non habeo os loquendi ad te»; nyilván a fordításban is «zat» (olv. szát, azaz: száját) állt.

16. (273. l.) Nagy Sándor temetése. A *Disciplina clericalis* és a *Liber de proeliis* egyaránt csak nyolc mondását idézi a sirató bölcseknek, a *Gesta Romanorum* és mások csak hetet. A *Disciplina* legjobb szövegei szerint összesen 32-en voltak; némelyikben más szám szerepel. (V. ö. Hilka-Söderhjelm kritikai kiadását). Meg is okolják e változatok a bölcsek nagy számával, miért nem idézik valamennyinek mondását. Kódexünk 12-re teszi a bölcsek számát s nem restelli valamennyinek szavait idézni; azon, ami a közkeletű nyolcon fölül van, érezhető, hogy a teljesség kedvéért való toldás; hasonló szaporítás a *Disciplina* egyes szövegeiben is megfigyelhető, de a mondások mások. Lehet, hogy a kódexíró maga bővítette a példát azért, mert a halálnak 12 keserűségével kapcsolatban használja föl. (V. ö. egyébként Király, i. h.).

17. (275. l.) A 4. példának másik változata.

18. (276. l.) Egy pogány bölcsnek panasza egy ifjú császár koporsójánál.

19. (281. l.) Egy bűnös gazdag ifjú elkárhozása. Herolt CXV. beszédéből a fejtegetés azonos helyén; a fordítás hűsége a fent idézettekéhez hasonló.

20. (284. l.) Jézus leszáll egy jámbor halálához. Ez is ugyanonnan való (Herolt a *Promptuariumba* is fölveszi azonos szöveggel). Távolabbi őse a *Vitae patrum*-ban Sisois apát haláláról szól; Pelbártnál ez a változat is megvan, egy a mienkhez hasonló is Meffret nyomán. A közvetlen eredetire is, a fordításnak egyrészt szolgai módjára, másrészt talán a megértés bizonytalanságára is legjellemzőbb az első mondat: «Unde exemplum legitur, quod quidam devotus homo in obitus sui hora aspicientibus circumstantibus hominibus subito coepit hilarescere et pulcher, candidus apparere et in laeta verba prorumpere.» ~ «Annakokáért e mellé egy példa olvastatik, hogy néminemü ajtatos ember az ő halálának óráján az ötet nézőknek és környülállóknak (!) nagy hertelenséggel kezde megvidámulni

és az ő orcájában szépnek lenni és fejrnek, és vigasságos igéket szólni.»

21. (286. l.) A halni tanuló remete és a kalmár példája. Ugyanonnán, a fejtegetés megfelelő helyén. Kezdetét és végét l. a III. fejezet IV. részében.

22. (293. l.) Az ördög a jámbor vitéz betegségánál. Herolt CXXXV. beszédéből. A példa ősforrása Caesarius *Dialogus miraculorum* XII. könyvének 5. fejezete. Innen veszi Herolt, megrövidítvén, helymegjelölést és neveket részben elhagyván. A magyar teljesen vele egyező. Kezdeté és vége:

Továbbá úgy olvastatik Caesarius szőtt irásában(!), hogy néminemű vitéz, ki a szerzetösöknek igön nagy szolgálatot tészön vala, ez mikoron igön megbetegült volna és csakegyedül fekönnék az ő ágyasházában, pokolbeli ördög annak lábainál látás szerént megjelönek majom képében, szarvakat vallván, miképen az kecske... 297. l. Én ott es jelönnen valék, egem, holott Istennek fia meghala, egem, tahát én ülvén az keresztnek egyik ágán, tahát mire nem merész-ködtém volna ilyen nagy szent embernek halálára mennem.

Exemplum legitur in dialogo Caesarii, quod quidam miles, qui fuit religiosis multum obsequiosus, hic cum graviter infirmaretur solusque iaceret, diabolus illi ad pedes visibiliter apparuit ad instar simeae habens cornua caprina... Ego praesens fui, ubi filius Dei expiravit, sedens super brachium crucis: quare tunc non ad obitum auderem talis viri accedere.

Igen érdekes itt, mikép tesz túl a kódexíró eredetijén az ördögöt jellemző goromba beszéltetésben:

És az ördög felele öneki mondván: huszonegy esztendeig az nagy kénba volt, egem, de egy félszemű bába és néminemű tarkopasz, üprikopasz tetves mütölnök ötöt a purgatoriumnak tűzéből elvevék, egem...

Ac daemon respondit sibi: XXI annis ille in poenis fuit, sed monocula et calvus quidam pediculosus nobis eum de poenis purgatorii abstulerunt...

Itt, miként oly sok kódexíróknál tapasztalható, alighanem épen a legjobban odaillő szó keresgélése csábította a szitkozódó szavak szaporítására.

23. (297. l.) Egy gonoszul, azaz a javulás szándéka nélkül gyónó pap elkárhozása. Megvan Heroltnak a szövegünkével egyező evangéliumi szakaszhoz fűződő harmincadik nagybőjti beszédében, bizonyára Caesarius *Dialogus* II. könyvének 15. fejezetéből. A magyar szöveg mindkettőnél sokkal rövidebb, de semmi olyan nincs benne, ami más változat felé mutatna. Valószínűleg Heroltból ismerte, de nem kereste ki, hanem emlékezetből mondta el.

24. (299. l.) A nagypénteken paráználkodó pap igaz töredelme. Herolt *Promptuariuma* 'Contritio' címszó alatt közli (C. 35.) Caesarius nyomán (*Dialogus* II. 24.). A példa elterjedéséről v. ö. Hilka jegyzetét a *Vaticum narrationum* kiadásában (1935. 21. sz.). A magyar szöveg itt is rövidebb, s feltűnő,

hogy néhány szava közelebb áll egy oly változathoz, amelyet Hervieux (*Les fabulistes latins* IV. 374.) a British Museum egy kéziratából közölt.

25. (300. l.) A tisztaságtartó, de ritkán gyónó szerzetesről. A kódex egyetlen Mária-csodája, egyébként a leggyakoribbak egyike. (V. ö. *Miraculorum B. Virginis Mariae* index. *Analecta Bollandiana* XXI. k. 252. sz. és az ott megjelölteket.) Herolt három változatban is elmondja (*Promptuarium* C22.—*Miracula Beatae Virginis* 61. és 98.), Pelbárt nagybőjti beszédeiben is két változata szerepel (Katona jegyzékéből mindkettő kimaradt), az egyik (I. 36 Q) Arnoldusra utal, miként Herolt első szövege, a másik (II. 45 R) Antoninus *Summájából* való s vele együtt hivatkozik a *Vitae patrumra*; ebben azonban nem találom. Az Antoninus-féle változathoz közelebb áll a magyar szöveg, mint a Herolt-félék bármelyikéhez, azt az egyet kivéve, hogy az vízióknak nyilvánítja a szerzetessel történeteket s nem valóságos csodának, mint a magyar és sok más. Pontosan egyező szöveget nem ismerek; talán emlékezetből készült.

26. (302 l.) Kódexirodalmunk egyik legszebb, amint Horváth János¹ írja, «a misztika egyik legmagasabb erényét tükröztető» példája a papról, aki a gyónni nem akaró uzsorás bűneiért a maga érdemeit ajánlja föl. A magyar szöveg fordulatokban gazdagabb az ismert latin változatoknál, kivált második, az uzsorás feloldozása után következő eseményeket előadó részében. Egyébként a példa elég gyakori, megvan Discipulusnál is (*Promptuarium* C 28), egyéb közkeletű gyűjtemények közül a *Speculum exemplorum*ban (IX. 40.) s innen Pelbártnál is (*De tempore* II. 7 G). A magyar példa első része sokkal közelebb áll Discipulushoz; a másik változatban nem is uzsorásról, hanem bujálkodóról van szó, az is hiányzik benne, hogy a beteghez jutni is csak úgy tud a pap, hogy orvosnak mondja magát. Viszont Discipulusnál a gyóntató pap sorsáról nincsen szó, míg a *Speculum* és Pelbárt legalább annyit mond, hogy a megmentett bűnös megjelenik a remetének s azt mondja, hogy az érte hozott áldozatért érdemei kétszeresen számítanak. Bromyardnál (Mors, 138.) maga a pap jelenik meg halála után egy társának. A magyar szövegben a pap meggyónja a vikáriusnak a magára vállalt bűnöket, s a papja bűnein búsongó vikáriusnak jelenik meg az uzsorás lelke, elmondja a történeteket s megjósolja, hogy három nap múlva a pap is üdvözülni fog. Úgy látszik, a különböző változatok a pap sorsa felől is megnyugtató kiegészítés óhajából keletkeztek.

27. (307. l.) A könnyörtelen, a bűnösöket gyűlölő pap elvárása.

¹ *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 213. l.

28. (U. o.) A gazdag fősvény és fia egymást átkozza a pokolban. Első, *Vitae patrum*-beli alakjában a másik, szerzetessé lett fiú látomása. Egy másik, egyébként a magyarhoz közelebb álló változatban a látomás szemlélője utóbb azt is látja, amint egy üdvözült apa és fia áldja egymást. A *Speculum exemplorum* mindkettőt egymás után közli. (IX. 213—4); az elsőt Pelbárt is elmondja egyik nagybőjti beszédében (I 6 F), míg Herolt *Promptuarium*ában a másik, a magyarhoz közelebb álló változat van meg (P 19); a magyar szöveg néhány szava még közelebb áll Martinus Polonus *Promptuarium exemplorum*ához (II. k.); ott is csak a pokolbeli rész van meg, mint a magyarban. A pokoli sceneria dolgában a magyar épügy felülmulja az említett szövegeket, mint az ugyancsak látomásszerű 12. példánál láttuk.

29. (309.) A szeretőjéhez menő ifjút elviszi az ördög. Egészében egyező szöveget nem ismerek. (Egy gyakori példa hasonlóan kezdődik, de aztán Mária megszabadítja az öt tisztelő bűnöst). Ehhez fűzi a kódex Szent Imre említését.

30. (310.) Az ördög vallomása szerint az átok bűne juttat legtöbb embert kárhozatra. A Geilernél és Paulinál előforduló hasonló, de más bűnt említő példákról l. Bolte jegyzetét a *Schimpf und Ernst* 177. és 200. darabjához.

31. (310. l.) Szent Tamás megkísértetése. Legendájának bővebb változatából való, míg pl. a *Legenda aurea*beli csak céloz rá. Közli a *Speculum exemplorum*nak a szentek életéből meritő része is. (VIII. 94.)

B) Az engedelmességről:

32. (314. l.) Látomás az engedelmesek kivételes túlvilági dicsőségéről. Míg a kódexnek a halálról szóló példái közül a *Vitae patrum*ból eredők mind más szöveghez állanak közelebb, ennek szövege hasonlóbb a *Vitae patrum*beli összöveghez, mint bármely más tölem ismert változathoz, köztük a Herolt LVI. beszédében vagy a *Liber eruditionis religiosorum*ban, a szerzetből való kitérésről szóló rész forrásában, foglalthoz (V. 1. l.). Minthogy a *Vitae patrum* a középkor végén legsűrűbben nyomtatott és kolostorokban legtöbbet forgatott könyvek közé tartozott, épen nem valószínűtlen, hogy a kódex e részének írója belőle meritette; de az is lehet, hogy oly szöveget fordít, amely szószerint idézte. A példa kezdete és vége:

Példánk vagyon az szent atyáknak életiben, hogy egy vén atya imezt mondja vala, hogy valamely ember az ő lelki fejedelmének akarhatja alá adandja ön akarátját, nagyobb érdemét veszi, hogynem azmint azki csak önnönmaga az pusztában lakozik, mert az csak az ön akarátjára köti önmagát, de amaz minden akarátját őtölle el-

Vitae patrum V. 14., 19. (Migne 73. k 952. hasáb): Dixit quidam senex: Quia frater, qui ad obedientiam Patris spiritualis animam dederit, majorem mercedem habet, quam ille, qui solus in eremo recesserit. Dicebat autem: Quia narravit aliquis Patrum vidisse se quattuor ordines in coelo... Hic autem ordo, qui se ad obediendum

vetvén, kötelezi magát az ő lelki fejedelmének parancsolatjára. Mégis ez mellé ilyen példa olvastatik, hogy egy az régi szentatyák közül láta mennyországban négyrendbeli embereket... De azok, kik engedelmes-ségre kötelezték önmagukat, az ön tulajdon akaratjokat tőlök elvetették, annakokáért azok nagyobb dicsőséget vallnak.

dedit, omnes voluntates suas abiiciens... propterea et majorem gloriam aliis habet.

33. (316. l.) Pál apát oroszlánganét hozat engedelmes tanítványával. A *Vitae patrum* V. könyve 14. fejezetének 4. példája (kevésbé egyező szöveggel a III. k. 27. fejezetében is); onnan Herolt *Promptuarium*ában is az Obedientia címszó alatt (O 11.).

34. (318. l.) Az engedelmességből öntözött «aszufa» gyümölcsöt terem. A *Vitae patrum* V. könyve 14. fejezetének az előbbi megelőző 3. példája, (kevésbé egyező szöveggel IV. 12. is); szó szerint onnan a *Speculum exemplorum*ban is megvan (II. 159.). Az előbbivel együtt közkeletű példája az engedelmességnek.

35. (319. l.) Látomás az engedetlen szerzetes lelkének kinjáról. Alaki szempontból (két útonjáró szerzetes közös látomása) ez is rokon a *Vitae patrum* több példájával, de közeli rokonát nem ismerem.

C) A szerzetelhagyás példái:

36. (328.) Egy szerzetehagyottnak az előbbivel rokon látomása.

37. (333. l.) János evangélista legendájának a két megtérített testvérrel szóló része az elmélkedés forrásából, azonos helyen. Ugyanonnan 38. (335. l.) a bérkából kibocsátott galamb és holló példája.

39. (337. l.) Az ördög remeteségre, majd világi életre csábítja a jámbor szerzetest. A *Vitae patrum*ból ered (V. 7., 24.); párhuzamok jegyzékét l. Bolténak Pauli egy kéziratot beszédéből való szöveghez írt jegyzetében (*Schimpf und Ernst*. II. 1924. 446. l.); megvan az ott említetteken kívül a *Speculum exemplorum*nak a *Vitae patrum*ból vett részében (II. 124.), továbbá Herolt 140. beszédében; a magyar szöveg néhány apróság dolgában ehhez áll legközelebb. (Pl. *Vitae patrum*: «coepit omne opus monasterii perfecte perficere et jejunare cotidie... — Herolt: «coepit deo ferventer servire in jejuniis et orationibus.» — A kódex: «Kezde ő ott az Úristennek víg buzgó lelökvel szolgálni bőjtökben és imádságokban»).

40. (355. l.) A kolostort elhagyni készülő ifjút anyjának lelke a pokolbeli kinok bemutatásával maradásra bírja. A *Speculum exemplorum* (IX. 87.) a *Liber de septem donisra* hivatkozva

közli. (Maior J. Speculum-kiadása szerint közvetlen forrása Nicolaus de Dynkelspül.)

Az elmélkedő részekkel együtt fordított példákon kívül tehát ugyancsak Herolt más beszédei és *Promptuariuma*, Michael de Ungaria VIII. beszéde, a *Legenda aurea*, továbbá kivált az engedelmesség példáinál a *Vitae patrum* jelölhető meg oly valószínű közvetlen forrásul, amelyből a kódex írói a szó szoros értelmében fordítottak; azoknak egy részéről, amelyekkel pontosan egyező szöveget nem sikerült eddig találni, föltehető az is, hogy emlékezetből mondta el, kivált ahol különböző változatok részletei találhatók nála; oly példák is akadtak, amelyeknek közvetlen forrását csak azért bajos megjelölni, mert a változatok közt jellegzetes eltérés nincs.

A szó teljes értelmében fordított és megjelölhető forrású példák szövegében az eredetitől való eltérés csak annyi és oly természetű, mint a fejtegető részekben. Kivált a halálról szóló részre jellemző itt is a gyöngédség, pl. Hugo doctor és apátja beszéltetésében. Talán az apácaolvasó kedvéért van az is, hogy amint a Prosper-idézetben az úr mellé a szolgán kívül az asszonyt is odateszi, Hugo apján kívül anyját is megemlíti, sőt az is, hogy Jézussal Mária is leszáll az üdvözülő jámbor halottas ágyához.

*

A tudós skolasztika érvelésével megrakott, de már a klaszszikusokat is a szokottnál bővebben és többoldalúan idéző XV. századvégi katekizmus fordítása, egy evangéliumi szakaszhoz fűződő prédikációkból összeszőtt elmélkedés a halálról, amely a középkor végére általában s a ferences penitenciahirdetésre különösen jellemző módon a kérdés legriasztóbb vonatkozásait emeli ki, egy rövid fejtegetés a szerzetesi engedelmességről s végül egy XIII. századi, de csak a XVI. század kezdetén s ekkor sűrűn nyomtatott szerzetesi útmutatónak a szerzet elhagyásától óvó része: ime ezek Nyujtódi Judit soror bátyja kezdette könyvének elmélkedő részei. Bár András fráter munkáját mások folytatták s nem tudhatni, volt-e ebben csak utasításokkal is része, közös szellem, közös cél hatja át az egészet: megadni mindazt, amire leginkább szüksége van az előírt s így a kolostorban bizonyára régóta meglevő szövegeken kívül: saját szentjének életét, a hit főtanításait és azt, ami a korfordulón sokszorosán jelentkező csábításokkal szemben leginkább megtarthatja a szerzetben, leginkább elriaszthatja a mulandó és veszedelmes világtól s ezzel biztosíthatja számára az örök boldogságot; ezt a célt szolgálják a halál és bűnbánat, az engedelmesség és az apostasia intő és elriasztó példái is.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ADATTÁR.

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS A M. TUD. AKADÉMIA IRODALOMTÖRTENETI BIZOTTSÁGA.¹

Tisztelt Bizottság!

Még egy év sem múlt el egészen elnökünk, Badics Ferenc, halála óta mikor az idei nyáron új, nagy csapás ért bennünket: örökre eltávozott körünkől fáradhatatlanul tevékeny előadónk, Császár Elemér.

Szeretett barátunk maga volt az életkedv, az egészség, a folytonos mozgékonyosság. Élénk szelleme sohasem hagyta pihenni. Szakadatlanul dolgozott, legalább tízszer annyit, mint más, a nélkül, hogy rajta a fáradságnak vagy csüggedésnek legcsekélyebb nyomát is észrevehettük volna.

Mi, kortársai biztosra vettük, hogy mindnyájunkat túl fog élni, s még akkorában is törhetetlen lesz szellemi és testi ereje.

Sajnos, ez a hiedelmünk nem vált valóra, s ezt a hatalmas energiát és vitalitást váratlanul letörte egy lappangó betegség s a páratlan munkásnak is nyugalmat parancsolt, örök nyugalmat.

Több mint negyedszázadon át volt lelke bizottságunknak, melynek minden ügyét a legnagyobb szakértelemmel, buzgalommal, szeretettel, tapintattal s energikus gyorsasággal intézte, és folyóiratunkat nemcsak a legkitünőbbben szerkesztette, hanem sokszor meg is mentette az elnémulástól, megszerezve számára a szükséges anyagi támogatást.

Régi Magyar Könyvtárunkat éppen ilyen odaadással szerkesztette s fennmaradását a legnagyobb nehézségek között is biztosítani tudta.

Hogy mit vesztett benne az irodalomtörténet tudománya, az esztétika, műbírálat s a magyar közoktatásügy, azt is jól tudjuk mindnyájan, de mindennek méltatása ezúttal nem lehet feladatunk.

Mi most csak a jó barátot sirathatjuk s bizottságunk vezérét gyászolhatjuk.

Indítványozom, hogy mély részvétünket örökössé tegyék meg jegyzőkönyvünkben s tolmácsoljuk gyászoló családjának.

Áldott emlékezetét baráti szívünkbe zárjuk s kegyelettel és hálával őrizzük.

SZINNYEI FERENC.

¹ Elnöki megnyitó a Bizottságnak 1940. október 7-i ülésén.

ADATOK VERSEGHY FERENC KÖLTEMÉNYEIEHEZ.

1. A «Doriska» c. költemény forrása.

Verseghy Ferenc legrégibb kéziratának mindegyikében — a *Parnassusban*¹ (1781), az első zirci kéziratban, amely az előbbinél nem sokkal későbbi,² és a *Csallóközi ódák és énekekben* is³ — megvan *Doriska*, eleinte *A kis Doriska* című dala; a fogságában összeírt költemények közé már nem másolta be.⁴ Császár Elemér a zirci kéziratból közölte Verseghy-kiadásában.⁵ Forrását (s a régibb dalok közül még háromét) annak idején nem találtam meg Steffan vagy Haydn dalgyűjteményeiben, ahova eddig dalainak jórésze vezetett.⁶ A német szöveget azonban költőnk maga írta be egy régi, mindenesetre 1781 előtt összeírt kis gyűjteményébe, amely halála után Horváth János püspöktől szintén Zircre került.⁷ Innen közöljük; a párhuzam legjobban megmutatja az átdolgozás mértékét:

Doriska.

Amor lelkesítsd,
o csak tüzesítsd
a' kis Doriskát!
Móta tart él em,
nem láta szívem
ékesebb ortzát.

E' zöld erdőben
nyomta el-őben
kezemre kezét
's bágygyadt kék szeme,
mellyet rám vete,
árulá tüztét.

Oh! némul nyelvem,
ha szólni kezdem,
akkor mint valék!
Édes győtrelem
támada bennem
's egyre könyvezék.

An Lottchen.

Halde Sittsamkeit,
Lieb' und Freundlichkeit
Schmücket mein Lottchen nur!
Ein so hold Gesicht
Hat kein Mädchen nicht
auf der ganzen Flur.

Bei den Erlen hier
Hat der Engel mir
Sanft die Hand gedrückt;
Und so schön und klar,
als ihr Aug' da war,
Hab ich's nie erblickt.

Gott und wie mir da,
wie mir da geschah!
Könnst' ich sagen das!
Ach! ein sü-sser Schmerz
Schlich sich in mein Herz,
Und mein Aug' war nass.

¹ *A Parnassus hegyén zengedező Magyar Músának szózatai*. 1781. V. ö. Magyar Könyvszemle, 1937. 57. l. és IK. 1938. 166. l.

² Zirci apát-ság levéltára, 222. sz. *Verseghy Ferenc szépirodalmi munkái*. 195. lappal kezdődő kis füzet. Tartalmának kétötöde már megvan 1781 előtt, tehát az ugyanabból a forrásból dolgozott többi dal sem lehet sokkal későbbi.

³ M. Nemz. Múzeum kéziratára, 208. Quart. Hung. I—II. — V. ö. IK. 1935. 177. és 1938. 165. l.

⁴ Zirci apát-sági lt. id. sz. alatt, 159—178. l. és M. Nemz. Múzeum kéziratára 994. Oct. Hung., továbbá IK. 1939. 156. l.

⁵ Császár—Madarász Verseghy-kiadása, 1910. l. k. 45. l.

⁶ IK. 1932. 371. és 1933. 100. l.

⁷ Zirci apát-s. lt. u. o. 359—374. l.

Most egy örömem
az erdőt mennem
esti tsillagnál,
's ha nints mellettem,
kedvet bús szívem
még ott sem talál.

Drum geh' ich so gern
Bei dem Abendstern
Durch den Erlenhayn,
Und mir ists so weh,
Wenn ich sie nicht seh,
Soll das Liebe seyn?

Ez alig ha nem
lesz még szerelem,
már érzem nyílát.
Oh! tsak tüzesítsd
Amor! lelkesítsd
a' kis Doriskát.

A másik három költeménynek (*A' Rósa, Klári és Dafne*) forrását még nem tudom megjelölni, valamint nem tudom a most közölt *An Lottchen* c. német vers szerzőjét sem. — Verseghy dallamforrásairól új adatokat örzött meg a fogságából való, Joó Tibor fölfedezte kézirat.¹ Ebben ugyanis Verseghy mindenütt utal Haydn, illetőleg Steffan dalai a. Legtöbbjükre már ennek ismerete nélkül rámutatott Major Ervin s folytatólag e sorok írója;² most magától Verseghytől tudjuk meg, hogy a *Psychéhez* c. költemény — eredeti címével *Amor' bosszúja*³ — Steffan IV:17. és Steffan *A' Frigykötés* I:22. dalának áriájára készült.

2. Búcsúzás a' Músáktúl.

Verseghy Ferencnek ily c. költeményét Császár Elemér csak a *Magyar Aglájából* ismerte és közölte⁴ s épen azért 1806-ból keltezte. A költemény azonban már költőnk fogsága előtt, 1795-ben készen volt s a kiadás óta két kézírata is előkerült. Az egyik a M. Tud. Akadémia kéziratárában van,⁵ a másik a M. Nemzeti Múzeumében.⁶ Ez utóbbinak eddig ösmeretlen szövege, régibb fogalmazás, első sora és a harmadik strófától kezdve teljesen eltér az Aglájától, s közzéadása azért is megokolt, mert könnyebben vezethet forrásához. Nemcsak maga a vers gyaníttatja német eredetét, hanem már Kazinczy Ferenc is azt írja róla: «...Noch besser sind ... die aus deutschen Liederdichtern, Bürger, Gleim und andern übersetzten Stücke: ... *Abschied an die Musen* (von vorzüglicher Schönheit) stb.» Német eredetijét eddig nem sikerült megtalálnunk. — A jegyzetekben az akadémiai szöveg eltéréseit adjuk:

Néktek, Músák, búcsút mondok,
töllem messze kellyetek!
Álom' minden boldogságtok,
mellyel édesgettetek.

Mennydörgést hoz tündökléstek,
mellytül még a' jó is tél,
fővesz-lyt szül bölcseségtek
annak, a' ki véle él.

¹ L. fenn a 4. jegyzetben idézett múzeumi kéziratot.

² IK. 1924. 46., 1925. 268. és 1933. 100. l.

³ IK. 1939. 167. l.

⁴ Id. kiad. I. k. 163. l.

⁵ Régi és újabb ir. 2-r., 1. sz.

⁶ 994. Oct. Hung.

⁷ *Árnyék.*

Néked, Amor, csak magadnak
szentelem fel szívemet,
vess te vézet álmaimnak
s hozd meg régi kedvemet.

Tőled várhat józan erkölcs
fontosabb jutalmakat¹
Csak tebenned lelhet a' böles
édes boldogságokat.

Egy oly szívtől kedveltettem,
mellyhez nem fér csalfaság,
s véle a világot élni
oh! milly drága² boldogság.

Jöjjsze hát kihült ölembe
hajdan kedvelt Dórisom!
Önts szerelmet nyílt szívembe
's légy ezentúl Febusom.

GÁLOS REZSŐ.

A DEBRECENI SZÍNÉSZET 1811. ÉVI MŰSORÁNAK FORRÁSAI.

Bayer József több mint negyven esztendővel ezelőtt közzétette folyóiratunkban (1898. 232. l.) a debreceni színpad 1811. évi műsorát.³ 136 színmű előadásáról van benne szó; ezek közül 40-et kétszer adtak elő, a többi csak egyszer. Akkori drámairodalmunknak látszólag nagy szegénységére vall, hogy Bayer ezekből mindössze hatot mondhatott eredetinek; ezekből is három Dugónics Andrásnak átdolgozása: az *Aranyperecek*, a *Bátori Mária* és a *Kun László*, — ez utóbbi Mason-Bertuch-darab mint *Elfrida* is szerepel a műsorban, nyilvánvalóan K. Boér Sándornak fordításában — eredetinek jelzi Girzik darabját, a *Havasi pásztorleányt*, és valóban eredeti csak két Mátyás-darab: Szentjóni Szabó László *Mátyás királya* és Andrád Eleknek *Mátyás király és a kolozsvári bíró* c. «nézőjátéka». E kettőnek, és a *Themistokles* c. drámának kivételével, amely cím mögött valószínűleg Metastasióznak Döme Károly fordította műve rejlik, valamennyi többi darab fordítás vagy átdolgozás németből; német közvetítéssel került a műsorba a *Romeo és Júlia*, *Hamlet*, egy-két Goldoni és egy-két francia és angol színmű is.

Ismeretes, hogy a színészet nem remélt föllendülésével irodalmunk nem tudott lépést tartani. Kazinczy buzgósa, Pálóczi Horváth Ádám hevült lelkességű ígérétei nem tölthették ki a naponként változó műsort. Gyorsan és sok darab kellett s csak olyan, amelynek előadását a cenzura már jóváhagyta: nem volt más mód, mint a német színészetnek már ellenőrzött műsordarabjait sebtiben lefordíttatni. Úgyszólván válogatás nélkül, mindent átvettek, amihez csak jutottak. Színészetünknek ebben a hőskorában a fordítók nagy része a «nemzet napszámosaiból» került ki. A két legnagyobb szintársulatnak, a pestinek és az erdélyinek megvolt a maga fordítója: amott Láng Ádám János, emitt Ernyi Mihály. Nem is tudjuk minden átdolgozásuk, fordításuk címét; még lappangó vagy elveszett munkáik száma bizonyára bőven megpótolná az eddig ősmertekét. De fölhasználtak minden nyomtatásban is megjelent fordítást, s «honosítottak» mindenkivel, aki valamilyen alkalmas volt rá. Gyarmathy Sámuel, az *Affinitas* európai jelentőségű szerzője, 1784-ben Pesten rövid ideig sugó volt, nyilván evvel az «állásával» függ össze, hogy utóbb Ziegler egyik darabját lefordította. Ihász

¹ Csak tetűled vesz az erkölcs érdemes jutalmakat.

² nekem legfőbb...

³ L. még *Debrecen színészete 1811-ben* c. cikkét is. Erdélyi Múzeum, 1892. 276—283. l.

Imre, nagydémi birtokos több darab áttüzetésével lett népszerű az egykorú színpadokon. Deáky Fülöp Sámuel kéziratban maradt fordításainak számát 200-ra teszik. Vitkovits maga sem sejtette, hogy a *Versöhnung* fordítását többször is előadják még: boldog volt, hogy az erdélyiek pesti szereplésekor színpadon láthatta a Pelletier—Weissenthurn-darabot s a maga szavait hallhatta a deszkákról; pedig az erdélyiekkel eljutott a fordítás Debrecenbe is. Ernyi Mihállyal többnyire a Wesselényi-társulat darabjai kerültek ide. — Ezek a szempontok vezettek, mikor az alábbiakban megpróbálom forrásképét adni az egész debreceni műsornak.¹

Ugyanabban az évben, mikor Kazinczy azt írja Kotzebue-ról Döbrentének (Lev. IX. 190. l.), hogy «ein Mensch nicht ohne Talent, aber ein schrecklicher Schmierer» — kultusza már Debrecenben is tetőpontra van. Császár Elemér 1795-ig 10 darabjának fordításait sörölja föl² s ezeknek is csak kis-része készült színpadnak. Ezt a számot még egy dráma áttüzetésének megemlítésével lehet kiegészíteni, Gindl József *Cserei Krisztinájával* (*Bräutigam und Braut in einer Person*) s ideszámíthatjuk a Holberg nyomán írt *Don Ramado de Colibrados* magyar átdolgozását is. (Kornéli József, *A szegény kevély*). A pesti színészek 1801-ig csak 11 Kotzebue-darabot adtak elő: tíz évvel utóbb Debrecenben már minden *negyedik* előadott darabnak Kotzebue a szerzője. Pesten és Budán 1791—1811., tehát húsz esztendő alatt 72 darabját adják, a magyarok Debrecenben *egy* éven át ennek felét, a következőket:³

Die Abendstunde. Sz. 1. (Déry István, Az estvéli óra.) — *Adelheid von Wulfingen*. Sz. 4. (Lakos János; Léhner András, Széklalvi Ágnes, a XIII. század éktelenségének oszlopa.) — *Armut und Edelsinn*. Vj. 3. (Ernyi Mihály; Léhner András, Szegénység és nemes szív.) *Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf Kamtschatka*. Sz. 5. (B. Wesselényi József; Láng Ádám János, Gróf Benyovszki.) — *Blinde Liebe*. Vj. 3. (Láng Ádám János, A vak szerelem.) — *Blind geladen*. Vj. 1. (Láng Ádám János; Márton József [?], Tsak folytatás.) — *Bruder Moritz, der Sonderling*. Vj. 3. (Ismeretlen fordító, A különös természetű Mórítz.) — *Die Corsen*. Sz. 4. (Fikker János, A korszikaiak Magyar Országban.) — *Der Deserteur*. B. 1. (Ism. ford., A szökött katoná.)⁴ — *Don Ramado de Colibrados*, Holberg után. Vj. 4. (Kornéli József, A szegény kevély, vagy fenn az ernyő, nincsen kas.) — *Die edle Lüge*. Vj. 1. (Kóré Zsigmond; Gindl József, Nemes hazugság.) — *Eduard in Schottland oder die Nacht eines Flüchtlings*, Duval után. Sz. 3. (Láng Ádám János; Benke József; V. F. [?], Eduárd Skótziaában, vagy egy szökevénynek rettenetes éjszakája.) — *Das Epigramm*. Vj. 4. (Láng Ádám János; Lukács Lajos, Epigramma.) — *Der Eremit auf Formentara*. 0/2 (K. Boér Sándor; Verseghy Ferenc, A formenterai remete.) — *Falsche Scham*. Sz. 4. (Kotsi Pálkó János, Helytelen szemérmesség.) — *Die Feuerprobe*. Vj. 1. (Láng Ádám János, Tűz próbája.) — *Der Gefangene*. VO. 1. (Láng Ádám János,

¹ Dolgozatomhoz felhasználtam Pukánszky Kádár Jolán alapvető munkáit, Császár Elemér alább még idézendő értekezését, a magyarországi német színészetről megjelent disszertációkat (elsősorban Vatter Ilonáét), Bayer J. *Nemzeti Játéksznét*, a Szinnyei Magyar Írók idevágó anyagát. Legtöbb hasznát láttam ezeken kívül Ferenczi Zoltán kötetének a kolozsvári színészetéről: a debreceni színpadnak az erdélyiekkel való szoros összefüggése miatt adataim jórészt ellenőrizhettem Ferenczi könyvének függelékéből.

² *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. 1913.

³ A debreceni Kotzebue-daraboknak nem mindegyike szerepel a pest-budai német színészet műsorán.

⁴ Ily c. darabja van az ifj. Stephanienak is, de az 3 felv.

Deáky Fülöp Sámuel, A fogoly.) — *Die gefährliche Nachbarschaft*. Vj. 1 (Vass István, A veszedelmes szomszédság.) — *Gustav Wasa*. Sz. 5. (Szilágyi Károly, Váza Gusztáv.)¹ — *Hugo Grotius*. Sz. 4. (Bajomi István, Hugó Grotius.) *Die Hussiten vor Naumburg*. Sz. 5. (Láng Ádám János; Vass István, A hussziták Namburnál.) — *Das Intermezzo, oder: der Landjunker zum ersten Male in der Residenz*. Vj. 5. (Csáthy Gábor, Intermettzo vagy a falusi úrfi legelőszőr a fővárosban.) — *Das Kind der Liebe*. Sz. 5. (Verseghy Ferenc, A szerelem gyermeke.) — *Lohn der Wahrheit*. Sz. 5. (Ernyi Mihály, Az igazság jutalma.) — *Octavia*. Tr. 5. (Péterfy Károly, Octavia.) — *Das Opfertod*. Sz. 3. (Láng Ádám János; Benke József, Önnön áldozat.) — *Die Organe des Gehirns*. Vj. 3. (Ernyi Mihály, Az agyvelő teheltség jegyei.) — *Das rächende Gewissen*. Zschokke után. Sz. 4. (Láng Ádám János; Molnár János, [Kövári Sándor, vagy] A mardosó lelkiismeret.) — *Schmuck-Kästchen, oder der Weg zum Herzen*. Sz. 3. (Péry Ignác, A drágaköves ládátka, vagy a szívhez vezető út.) — *Die Schule der Frauen*. Molnár után. Vj. 5. (Ism. ford., Az asszonyok iskolája.) — *Sorgen ohne Not und Not ohne Sorgen*. Vj. 5. (Ism. ford. Gond szükség nélkül és szükség gond nélkül) — *Der Taubstumme oder der Abhé de l'Epée*. (Kornéli József, Apátúr Del'Epée, a siket-némák tanítója.) — *Üble Laune*. Sz. 4. (Ernyi Mihály, A rossz kedv.) — *Die Verwandtschaften*. Vj. 5. (Ernyi Mihály; Láng Ádám János, Komlóssy Ferenc, A nagy atyafiság.) — *Der Wirrwarr*. Vj. 5. (Ernyi Mihály, A nagy zűrzavar.) — (Kontz József; Pály Elek, A keletzte vagy a szilaj [pajzán] fiú.)²

Kotzebue népszerűségére jellemző, hogy a fentiek közül az *Intermezzo* 1809-ben, kettő pedig — a *Sorgen ohne Not* és a *Feuerprobe* — 1810-ben jelent meg, s 1811-ben Debrecenben már magyarul adják. A többi szerző közül Ziegler és Kratter a legkedveltebbek, de persze még ők sem vetekszenek Kotzebue-val.

Alig néhány kivétellel, sikerült a műsornak minden forrását a következőképpen összegyűjtenem:

Auguste, *Das Frühstück*. Vj. 1. (Szilasi Ferenc, Fölöstököm.)
 Ayrenhoff, *Erziehung macht den Menschen*. Vj. 5. (Ism. ford., A nevelés formálja az embert, [vagy Szivessy gróf.]) — *Aurelius oder Wettstreit der Grossmut.* Tr. 5. (Seelmann Károly, Aurélius vagyis a nagylelkűségnek nemes tusakodása.)

Babo, *Die Strelitzen*. Sz. 4. (Kóré Zsigmond, A Strelitzek.) — *Oda oder die Frau von zween Männern*. Tr. 3. (Murányi Zsigmond, A két férj felesége.)

Beck, *Hanno, Fürst in Norden*. Sz. 3. (Ism. ford. Hanno vagy a megszerélt gyermekek.) — *Die Schachfigur*. Vj. 4. (Jory János, A Sakk Figura vagyis a különös gondolkodású lőjű.)

Bertuch, *Elfriede*. Mason után. Tr. 3. (Kövesdi Boér Sándor, Elfrida [vagy a szépség áldozatja]).

Bonin, *Die Drillingsbrüder*. Vj. 4. (Mérey Sándor, A hármasok.)

Bratzner, *Komplimente und Wind*. Vj. 4. (Ernyi Mihály, Tsupa kompliment és szél [vagy a csapodársággal fizető.])

Claudius, írói neve Ehrenberg. (L. o.)

Cronezk, *Codrus*. Tr. 5. (Wesselényi Miklós báró; Bálinti János báró; Szrog Mihály, Codrus vagy szép dolog a hazáért meghalni.)

Dyk, *Graf von Essex*. Banks után.³ Tr. 5. (Osváld Zsigmond; Seelmann Károly; Láng Ádám János, Gróf Essex.)

¹ Ferenczi Zoltán szerint (id. m.) angolból Schmid C. H. ford. németre. Valóbszínű, hogy Kotzebue darabját játszották.

² Ernyi Mihálynak *A vad fiú c.* darabja is azonos lehet ezekkel. Német címét nem tudtam megállapítani.

³ Császár Elemér szerint (id. m. 132. l.) a német fordító Schmid C. H. volt.

Eckartausen v. Faber, *Fernando und Yariko*,¹ Vo. 3. (Kotsi Patkó János, Az arany idő.)

Ehrenberg (Claudius), *Die Grafen Guiscardi*. Tr. 5. (Ernyi Mihály, Gviskardi grófok.)

Ehrimfeld, *Der Lügner*. Goldoni után. Vj. 5. (Ismeretlen ford. A hazug.)

Gebler, *Der Minister*. Tr. 4. (Seelmann Károly, A minister.) — *Die Osmonde oder die beiden Statthalter*. Tr. 5. (Kazinczy Miklós, Az Ozmondok vagy a két helytartó.)

Girzik, *Die adeliche Schäferin*. O. 2. — (Kotsi Patkó János, A havasi juhász leány.)

Goethe, *Clavigo*. Tr. 5.² — (Kazinczy Ferenc, Clavigo.)

Hafner, *Die reisenden Komödianten oder die Schwestern von Prag*. Vj. 2.³ (Ernyi Mihály; Kotsi Patkó János, A prágai két néne.) — *Der Furchtsame*. L. Treneknel.

Hagemann, *Leichtsinn und gutes Herz*.⁴ Vj. 1. (Láng Ádám János; Benke József, Vizeszűség és jó szív.)

Hagemeister, *Das grosse Los*. Vj. 1. (Ernyi Mihály, Terno.)

Hell (Winkler), *Nur ein Stündchen und er war fort*. Loraux után. Vj. 1. (Ism. ford. Tsak e:y órát mulatott.)

Hensler, *Der Räuber aus Rachsucht*. Vj. 3. (Mérey Sándor, A bosszú kívánásból lett haramia.) — *Sonnenfest der Braminen*. Vj. 5. [?] Láng Ádám János, A nap innepe.) — *Alles in Uniform für unseren König*. Sz. 1. (Ernyi Mihály, A haza és király szeretete.) — *Der Invalide*. Vj. 5. (Ism. ford., Az invalidus.)

Holhein, *Ida, die Büssende*.⁵ Sz. 4. (Déry István, A szenvedő Ida.) — *Fridolin [Fidelio] oder der Gang nach dem Eisenhammer*. Sz. 5. (Láng Ádám János, Frigyesi Elek vagy a vashámorba való menetel)

Iffland, *Der Herbsttag*. Vj. 5. (Láng Ádám János, Az őszi nap.) — *Alte und neue Zeit*. Sz. 5. (Benke József, Ő és új világ.) — *Der Frauenstand*. Vj. 4. (Sebestyén Gábor, Az aszszonyi komplót [vagy az idegen szerető].) — [?] *Marianne*. Sz. 3. (Fikker János [?], Marianna vagy az erőltetett apáca.)

Jünger, *Das Ehepaar aus der Provinz*.⁶ Florian után. Vj. 1. (Láng Ádám János, A házaspár.) — *Die Geschwister vom Dorfe*. Vj. 5. (Láng Ádám János; Kotsi Patkó János; Péry Ignác, A faluról jött [falusi] testvérek.) — *Er mengt sich in alles*. Vj. 5. (Ernyi Mihály; Aszalai János, Minden lévbenn kalán.) — L. még Richternél.

Kalchberg, *Agnes Gräfin von Habsburg*. Sz. 4. (Láng Ádám János, Habsburgi Ágnes.)

Klebe, *Dies Haus ist zu verkaufen*.⁷ Vj. 1. (Láng Ádám János; Némethy József [?], Ez a ház eladó.)

Koch, *Mord und Totschlag. I. So bekommt man die Louise. II. Hätt ich nie geheiratet, oder zuletzt haben doch immer die Weiber recht*. Két vj., 2, 3. (Láng Ádám János [Juczika vagy gyilkos] halálra való verekedés egy leányért. — Bánom, hogy megházasodtam).

¹ Az Ynkle és Yariko-téma. Bayer szerint Schink műve. Schrödernek is van ilyen c. alkotása. Szinnyei szerint is VI. 657. Kotsi Patkó J. Schink énekesjátékát fordította. (Schink a darab zenéjének lehet szerzője.)

² Ez a debreceni előadással kiegészítii Pukánszkyne Kádár J. statisztikáját, IK. 1932. 305. l.

³ Ferenczi Z. (id. m. 522. l.) tévesen Henslernek tulajdonította.

⁴ Ferenczi (u. o. 527. l.) Kotzebue, Bayer pedig (id. m. II. Függelék) Jünger darabjának mondja.

⁵ Bayer id. h. és Szinnyei id. m. tévesen Kotzebue darabjának mondja.

⁶ Szinnyei id. m. VII. 712. l. tévesen Kotzebue darabjának tartja, id. m. 513. l. Ferenczi Z. is.

⁷ Ferenczi id. m. 514. l. tévesen Kotzebue darabjának mondja.

Kratter, *Adelheid von Werdingen, oder Männerlist und Weiberrache*. Sz. 4. (Ism. fordító, Werdingen Adelheid vagy a világosságrajótt ártatlanság.) — *Das Mädchen von Marienburg*. Kotzebue után? Sz. 5. (Ernyi Mihály, Katinka vagy a marienburgi [szép] leány.) — *Die Neger auf Curassao*. Sz. 1. (Ism. ford. Az amerikai feketék falutskája.) — *Mencikoff und Natalia*. Vt. j. 5. (Ism. ford. Alexander Mentzikof.) — *Peters Reise in Ausland oder der livländische Tischler*.¹ Vj. 3. (Déry István, Péter czár utazá-a vagy a livoniai asztalos legény.) — *Sitah Mani oder Karl der XII. bei Bender*.² Sz. 5. (Déry István; Murányi Zsigmond, Zitah Mani vagy XII. Károly Bendoré.) Kurländer, *Sie ist wahnsinnig*. Melesville után. Vj. 5. (Ism. ford. A megzavarodott.)

Lafontaine, *Die Tochter der Natur*. Sz. 3. (Láng Ádám János, A természet leánya.)

Lessing, *Emilia Galotti*. Tr. 5. (Kazinczy Ferenc; Kotsi Patkó János, Galotti Emilia.) — *Minna von Barnhelm, oder das Soldatenglück*. Vj. 5. (Kazinczy Ferenc; Ráth Pál, A katonaszerencse.)

Plümcke, *Lanassa*. Lemierre után. O. 3. (Kazinczy Ferenc, Lanassza.)

Richter, *Was wirkt nicht oft ein Bankozettel*.³ Vj. 4. (Láng Ádám János, Mit tehet néha egy bankóczédula.)

Schikaneder, *Der redliche Landmann*. Goldsmith után. Vj. 5. (Ism. ford. A jószívű mezei gazda.) — *Carolo Carolini*.⁴ Sz. 5. (Murányi Zsigmond, Karolo Carolini, a banditák kapitánya.) — *Das Schwert der Gerechtigkeit*. Tr. 5. (Ism. ford., A kard.)

Schiller, *Kabale und Liebe*. Tr. 5. (Iházi Imre, Fortély és szerelem.)

Schink, *Der verlorene Sohn*. Vj. 3. (Ism. ford. Az elveszett fiú.) — *Ynkle und Yarikó*. L. fent Eckartausennál.

Schmidt, *Unglück prüft Jugend*. Sz. 3. (Ernyi Mihály, A virtus próbaköve a szerencsétlenség.)

Schröder, *Die unglückliche Heirat*. Southerne után. Tr. 3. (Láng Ádám János, Szerentsétlen házasság.) — *Der Diener zweier Herrn*. Goldoni után. Vj. 3. (Sághy Ferenc, A két úr szolgálá.) — *Irrtum auf allen Ecken*. Goldsmith után. Vj. 5. (Aszalai János, Minden lépésben egy botlás, vagy Bohó Misi de Hajas.) — *Hamlet* Tr. 6. Shakspeare után. (Kazinczy Ferenc.)

Soden, *Ernst Gr. von Gleichen, Gatte zweier Weiber*. Sz. 5. (Láng Ádám János; Károly Ferenc, Gr. Baranyi György vagy a kétfeleséges férj.) Spiess, *Das Ehrenwort*. Vj. 4. (Léhner András,⁵ A betsültre tett fogadás.) — *Verrätherei und Eifersucht*. Sz. 5. (Iházi Imre.) Árulás és szerelemfeltés.)

Steinsberg, *Die gute Laune*. Vj. 3. (Ernyi Mihály, A jó kedv.)

Trenck, *Der furchtsame Kadet im Türkenkriege*. Vj. 3. (Kornéli József, A félénk [kadet, vagy mikor szeretnek a bécsiek katonák lenni.])⁷

Vulpus, *Sitah Mani* l. Kratternél.

Weidmann, *Der adelige Tagelöhner*. Sz. 3. (Inczedy László, A napzamos vagy az elveszett gyűrű.) — *Donner und Blitz*. (Kotsi Patkó János;

¹ U. az Zieglernek tulajdonítja; valószínűleg, mert Zieglernek van egy vígjátéka: *Der König auf Reisen*.

² Kádár J. és Lám Fr. szerint Vulpus a szerzője.

³ Bayer, N.J. II. 404. tévesen Jüngernek tulajdonítja.

⁴ Meislnek is tulajdonítják.

⁵ Ez az azonosítás csak föltevés. A magyar 3 felv. énekesjáték. — Lehetne egy ism. szerzőjű másik német darabra is gondolni: *Das Schwert Zumig*. (Kádár II. 171.)

⁶ Előtte már egy névtelen is. V. ö. Császár id. m. 117.

⁷ V. ö. Kádár J. EphK. 1914:241. Műsorunkban csak *A félénk* a darab címe s ez jobban megfelel Hafner vígjátékának (l. o.), de ez utóbbi 5, a miénk és Trencké 3 felv.

Ungvári János, Az égháború vagy az oskolamester [a kolduló deák] quasi doktor.¹

Weisse, *Die verwandelten Frauenzimmer*. Coffey után. Vj. 3. (Simai Kristóf, A házi orvosság.) — *Romeo und Julia*. Shakspeare után. Tr. 5. (Kun Szabó Sándor)

Weissensturn, *Die Versöhnung*. Pelletier után. Sz. 3. (Vitkovits Mihály, A megengesztelés.)

Ziegler, *Weiberehre*. Sz. 5. (Déry István, Mária vagy az asszonyi érdem.) — *Der Hausdoktor*. Vj. 3. (Murányi Zsigmond, A házi orvos.) — *Rache für Weiberraub*. Sz. 4. (Mérey Sándor; Láng Ádám János, A megboszszult feleségrablás [vagy a XIII. századnak éktelenségei].)² — *Die Liebhaber in Harnisch*. Vj. 4. (Ism. ford. A pántzélos szeretők.) — *Die Repressalien*. Vitj. 4. (Gyarmathy Sámuel, Repressalia azaz tromfot tromffal.) — *Die Pilger*. Sz. 5. (Léhner András, A vándorló szarándokok.) — *Das Gastrecht*. Sz. 5. (Ernyi Mihály, A vendégi juss vagy szabad szállás.) — *Weitton und Herzensgüte*. Sz. 4. (Ernyi Mihály, Világ hangja és szív jósága.) — *Stadinger*. Kozebue után (*Bräut und Bräutigam in einer Person*). Vj. 4. (B. Wesselényi József; Láng Ádám János; Ernyi Mihály, Stadinger [vagy szerető és szeretőtárs egy személyben].) — *Stumme Liebe*. Vj. 1. (Ism. ford. Néma szerelem.)

Zschokke, *Abellino, der grosse Bandit*. Sz. 5. (Benke József, Abellino vagy a nagy bandita.) — *Der Unbegreifliche*. Sz. 4. (Vass István, A megfoghatatlan lérfiú.)

Ismeretlen szerzők művei a következők: *Der Faschingskrapfen*. Vj. 2. (Vass Benjámin, A farsangi fánk.) — *Der betrogene, alte, taube Bräutigam*. Vj. 1. (Ism. ford. A megsalattatott vén leánykérő.) — *Nach Regen folgt Sonnenschein*. Vj. 5. (Ernyi Mihály, Tsupa zűrzavar, vagy homály után felderül, vagy eső után napfény süt.) — *Gianetta San Firenze*. (Gr. Teleki Pál, Gianetta San Fiorenza.)

Nem tudom forrását megjelölni a köv. daraboknak: *Balvélekedés*.³ (Láng Ádám János; Babocsay István.) — *A bosszúállók*.⁴ (Molnár András.) — *Az elcsereált útiláda*. — *Testvéri szeretet*. — *A tengerparti juss*.

GÁLOS REZSŐ.

ZRÍNYI, A KÖLTŐ HALÁLÁT SIRATÓ LATIN ELÉGIA.

A világhírű törökverő bajnoknak, a nagy költőnek s a XVII. századi európai életszínvonal egyik legműveltebb képviselőjének 1664. november 18-án megdöbbentő hirtelenséggel bekövetkezett halála az egész keresztény világot mélyen megrendítette. Ez az egyetemes gyász tudvalevőleg sok verselőt ihletett sirató énekekre. BLEYER JAKAB több német nyelvű verset közölt s latin, görög, magyar nyelvűekre is hivatkozott.⁵ A bécsi állami levéltár *Hungarica*-anyaga egy Zrínyi halálát sirató, distichonokban írt, terjedelmes elégiát őriz.⁶ Szerzői a valenciai jezsuita kollegium retorikai, vagyis V. osztályú tanulói s a nyolcadrétnél kisebbalakú, keménykötésű könyv

¹ Az azonosítás csak föltevés, mert így szerepel az *Oskolamester* Ferenczinél is, id. m. 510. l.

² [Így Ferenczinél, id. m. 518. l.] V. ö. Kotzebue, *Adelheid von Wulfingen* c. darabjával.

³ Steigentesch *Missverständnisse*?

⁴ *Die letzte Rache des Bundes der Rächer im Dunkel?*

⁵ IK. 1900. 45–55. l.

⁶ Wiener Staatsarchiv, Hungarica 426.

HILDEN PÉTER kölni nyomdájában nyomtatott 1665-ben. Bizonyára verstani és stílusgyakorlatnak készült. A XVII. század barokk szellemének megfelelő, allegoriákkal és klasszikus hasonlatokkal ékes költői munkához a jezsuita tanárok keresve sem találhattak volna alkalmasabb tárgyat a legendás hűrű Zrínyi tragikus halálánál. Az elégia 213 nyomtatott sorból áll, ezekhez 41 soros sírvers (*Epitaphium*), egysoros előirat (*Programma*) és egysoros talányírat (*Anagramma*) csatlakozik.

A nehézkes, sok kitéréssel és mitológiai célzással lassított menetű, de az eleven leírásokban helyenkint költői képességre mutató költemény igazi barokk felfogással Zrínyi halálát Dianának, a kegyetlen holdistennőnek tulajdonítja. Ő fordult haraggal Zrínyi ellen, ki számos csatán legyőzte a jelvényét, a holdat viselő török seregeket. Phoebus testvére ezért hosszút tervez a nagy hős ellen. Midőn ez vadászatra indult a Száva vidékére, a haragvó istennő dühöt gerjesztett fel egy vaddisznóban s az sebezte halálra a hőst. Barokk hagyományhoz híven tehát a modern élet mozzanataiba a görög mitológia alakjait is bevonja. Az elégia így szól:

Hungarica (426)

Dignos immortalis gloria manes
Fortissimi herois
Nicolai Esdrini
Comitis a Serino
Ab apro inter venandum oppressi
Die XVIII Novembris anno MDCLXIV
Piis lacrymis prosequuntur
Rhetores Collegii Societatis Jesu, Vallencenis MDCLXV

Elegia

[Az elegia kezdő sorai keserves panaszban siratják a nagy hőst. Nem halhatott bajnokhoz méltó dicső halállal a csatatéren.]

Pannonides lauri, generosae gloria frontis,
Heroum merces ardua, Martis honos,
Quis subito pallor foliis morientibus haesit?
Omen habet laevum decolor ille color
Omen habet vidi caesas ad busta cupressos;
Nempe parata tuis ligna, Serine, rogis.
Pannonides lauri, fato iacet Hungarus Hector,
Quam timeat vel sic turcica turba jacet:
Heu jacet et nullus caedem decoravit Achilles
Post toties meritam Martis ab ensi necem.
Magnifice periisse, juvat; victoque decorum
Nomen victoris dextera saepe facit:
Non habet hanc laudem lacrymabilis urna Serini;
Scribitur in tristi marmore: Vicit aper.

[A tragédia mozgatója a háttérben Diana. Az istennő haragra gerjedt, mert holdjelvényt viselő kedvencei, a törökök, hátrálnak a félelmetes Zrínyi előtt:]

Saeva soror Phoebi fertur rea funeris huius;
(Quis Superis tantum fellis inesse putet?)
Vidit in adversos pugilem concurrere Thracas
(Luna: Movet nobis bella Serinus, ait)

Heu mihi, Lunigeræ vertuntur retro phalanges,
Sanguineas volvunt Dravus et Ister aquas!
Scuta, togæ, cidares, ludibria fluctibus errant,
Deque meis prædas hungarus hostis agit!
Quid? quod turba meos circumdare perfida saltus
Audet et immunis per mea regna gradi?

[A haragvó holdistennő kegyetlen bosszúra szánja el magát:]

Ergo petor? Sunt tela mihi: configere nervo
Novimus in celeres novimus ire feras,
Gens odiosa mihi non me ridebit inultam;
Non patiar Lunæ signa sub hoste premi.
Si tamen explicito decernere Marte, negetur,
In nemus ibo; dolis nam patet ille locus.
Inde rebellantum ducam metuenda ferarum
Agmina, si timidus differat ire pugil.
Sunt mihi falcatis armati dentibus apri,
Ibit in arma leo, pardalis, ursæ, lupus.
Tutius hac acie, quam militis impetu vincam;
Funestos pariet pugna iocosa jocos:

[Elmélkedése közben megpillantja a vadászatra induló Zrínyit és embereit az erdőben:]

At quis adest? Quæ turba procul? Venabula cerno?
Fallor? An in silvas iam meus hostis abit?
Nosco viros: ipse est; non fallimur; astra secundant:
Nosco tubas, nosco retia, nosco canes.
Dixit, et e gemino spirans incendia cornu,
Advolat ad comites Aethere lapsa suas.

[Most az őszi tájnak horatiusi szólamokkal élénk, hangulatos leírása következik, majd a vadászok felvonulásának szemléletes képe:]

Roscida jam primo Tithonia fulserat ortu,
Adductura novum, non sine nube, jubar.
Decidua calles sordebant fronde pruinis,
Antra, decus silvis, quale November amat.
Nescius heu fati, virides Esdrinus in agros
Prodit, et Esdrino turba futura comes.
Percutit iratum venaticus aethera rumor,
Arva ferit, passu quadrupedante, sonus.
Ille plagas portat, pariles habet ille numellas,
Carnivoram pugno sustinet alter avem,
Ille pharetrarum sub pondere curvus anhelat.
Pone, canes lituo turba pedestris agit.
Altera pars arcu, pars dimicat altera glande:
Pars pedit, pars hastas, pars cava scuta gerit.
Esdrinus reliquum longe præit arduus agmen.
Praecipitantes equi suscipiendus eques.
Spes hominum caecæ: domino globus ille parentat;
Exequias ornat credulus ipse suas.

[A felvonuló társaság a Száva kis szigetét szemeli ki vadászterületül s megkezdődnek a nagyszabású előkészületek. Részletesen ecseteli az író a vadászok különböző kedvteléseit:]

Non procul a Velicâ gemino fluit agmine Savus
 Qua nemus est alnis, illicibusque frequens.
 Parva quidem surgit, sed «moenis iuclyta ripis
 Insula; fors illuc impetus ire fuit.
 Finitimas amni cingunt indagine sepes,
 Saucia non latas ne fera tranet aquas.
 Iam clauxere tubae; par omnibus aestuat ardor:
 Iam cava latratu vertragus antra quatit.
 Illos dama tenet, remosior occupat illos
 Cervus; amat cel-eres agmen equestre lupos.
 His profugae pariunt innoxia gaudia vulpes:
 Hos lepus, praetii preda minoris, habet?
 Accipiter (rara qua clarior arbore lucus)
 Nititur in teneras, praedo cruentus, aves.

[Phoebe (Diana) haragja tetőpontra hág a merész csapat láttára. Itt már-már szinte bacchikus örvöngésbe csap. Szenvedélyes töprengésében arra az eredményre jut, hogy az egykor Herculestől kapott vadkanvérről fog egy vaddisznót Zrínyi ellen ingerelni:]

Iamque suos Phoebe convenerat invida Faunos;
 Nec secus, ac Baccho percita Maenas, erat.
 Sic memorant olim furiosa mente vagatam,
 Cum proprios pavit corpus herile canes.
 Ambigit, an Marti se credere praestet aperto;
 Imperium dominae vulgus agreste manet.
 Iam Satyris thyasos, iam cornea spicula Nymphis
 Dat furor; at satius fraude videtur agi.
 Imbelles haec arma decent: (sic fata Diana
 Creditur, infandum sic fuit orsa nefas)
 Si mihi torvus aper, quo vindice caesus Adonis,
 Nunc foret, in pavidam sat foret ille manum.
 Maenatio restat mihi munus ab Hercule missum
 Sanguis apri, nemorum qui prius horror erat,
 Hunc ferus Alcides clava domuisse trinodi
 Fertur: apri rabiem fert cruor ille sui.

[Az istennő Faunus kíséretében vadkan keresésére indul. Sikerül egy kitűnő példányt találnia. Háromszor keni be agyaráit, száját vérrel s varázsigét mormol hozzá. S íme a méreg hatott. Iszonyú dühvel ront a vad a csapat közé s nagy pusztítást visz véghez az állatok közt:]

Dixit et umbrosum Fauno duce tendit in antrum:
 Clausa frequens vasto bellua monte latet,
 Nulla fremit, siluere minae: reverentia tangit
 Ipsa feras: Superis supposuere caput.
 Incola rupis erat setis aper hispidus atris,
 Ore ferox, vastus corpore, dente minax,
 Apta dolo species, Pestem dea pyxide prompsit:
 Sanguine ter dentes, torva ter ora linit.
 Addidit et magicum, quod non licet edere, carmen;
 Jussa dat: ad dominae iussa moratur aper.
 Hac-tenus innatam retinet tractabilis iram
 Bellua, sed sensim gliscit in ossa lues.
 Mox, velut erepto mater lea pignore, frendet
 Pernicies nemori, finitimisque gravis.
 Irruit insano per devia tesqua furore,
 Qua loca venantum proximitate sonant.

Non tuba, non strepere, pavidum fecere latratus:
 Inde viros morsu territavit, inde canes.
 Astubi se cingi circumspicit, agmina velox
 Rumpit, et inde procul (sic Dea jussit) abit.

[Most következik be a döntő fordulat. A vadkan szembekerül Zrínyivel. Diana reszketve figyel a küzdelmet. A vadkan nagy ügyességgel tér ki üldözője fegyvere elől s elrejtőzik előle. Nem tudott volna megmenekülni, ha Faunus közben orvul át nem szúrja Zrínyi keblét:]

Vincit equos cursu: sequitur meliore Serinus
 Fretus equo: reliquum iam procul agmen abest,
 Antra sonant: cursu certatur: anhelus anhele
 Instat eques: profugit bellua, vincit eques,
 Assequitur prae iam. Videt haec de rupe Diana
 Bella geri: dubiam spesque, timorque tenet.
 Spicula vitat aper, repetitis undique gyris
 Aut timet, aut simulat doctus ab arte metum.
 Hic erat aestivo non undique undus honore
 Dumus et in dumo fecerat umbra cavum.
 Haeret aper: volat hasta: rubum subit ille, Serinus
 Urget: aper latitat: non tulit ille moram,
 Desilit acer agno, Superi voluere: Diana
 Vicit et eventum non caruere doli.
 Desilit et validam dum cominus impetit hasta
 Ipse feram, validae praeda sit ipse ferae.
 Sternitur heu: deus icta fodit praecordia Serni:
 Accelerant: ridet Luna: recedit aper.

[A költő keserves panaszban tör ki, az erdők s vadjaik kegyetlenségét támadja. A hős környezetének gyásza leírhatatlan. S a nagy halottat az élőkön kívül törökverő vezérek árnyai veszik körül, közöttük a dédapa, a tőle megénekelte szigetvári hős. Maga Mars isten is eljön a nagy Zrínyit siratni. Zrínyi már halála pillanatában fenséges apotheosisban magasztosul fel. Majd eleste helyére zöld pázsitból gúlát emelnek s babért szórnak rá:]

Actum est. Profuso manet quoque sanguine vertex,
 Et coma sub lauro docta virere, rubet.
 Tuta sub hostili fuit haec coma fulmine quondam,
 Dum pavet ad lauras fulmen inerme sacras.
 Crudeles sylvae, vestrisque simillima monstris.
 Monstra! Quid intactum post scellus iluderit?
 Quem non Thrax jaculo, non Tartarus ense superbus,
 Non hasta Macedo, non sude vicit Arabs,
 Quem Bellona suis praefecerat Hungara turmis;
 Quo duce Caesareae premia fertis aves,
 Quo duce perfectum, ne Turcica compleat orbem
 Luna, vel ingrato Roma sub hoste gemat,
 Crudeles sylvae, pugilem rapuis is et armis
 Quem nequii virtus frangere, fraude perit;
 Dum queror, extremis testem vocat aethera verbis,
 Labra rigent, liveant lumina, vita fugit.
 Advolat abjectis agmen miserabile telis,
 Verba fremunt passim, qualia funus amat.
 Venit inornatus, detracta casside, Mavors:
 Audierat gemitu personuisse nemus.

Hungara Pallas adest, cultu referente dolorem:
 Dextra caret jaculo: parma quiescit humi:
 Ingemuit male stricta sinus, male culta lacertos,
 Et male lota genas, et male pexa comas.
 Hic chorus Heroum, positus de fronte coronis,
 Adstitit, in Turcam quotquot iere duces.
 Fortis avus, quo stante, negant periisse Sighetum,
 Affluit et nato non minor ipse parens,
 Dat gemitus ad busta graves Bullonius Heros,¹
 Et Scanderbegi nobilis umbra parest.
 Spargit aquis tristem conmilito Strozzius urnam,
 Quem modo par virtus dispare morte tulit.
 Post tumulo ponunt viridi de cespite metam,
 Dum struat aeternum marmoris ara decus.
 Figitur occiduis laurus quoque pallida baccis,
 Et nigra funereo taxus ab imbre madens.
 Herois nomen, causam necis, arbore signant,
 Quae abra magnifico sculpet in aere manus.
 Tum vaga dilapsi geminant per lustra querelas:
 Fertur ad infaustos corpus inane lares.
 O fatum! O pompae species! O funeris horror!
 O vice mutatas deteriore vices!

[És hazafelé tart a szomorú menet, lefelé fordított dárdákkal. Még a vadászkutyák is üvöltenek fájdalemükben s lova is gyászolja. Zrínyit özvegye, fia zokogva siratják, testvére sírva borul reá. Lipót király homloka is elborul a hír hallatára:]

Turba comes circum Domini modo funus inermis,
 Heu! redivit, aut versa cuspidem tela trahit,
 Prae luctu reduces dicunt ululasse molossos;
 Et sessore carens pectora planxit equus.
 Pertulit ad fratrem tristissima nuntia rumor,
 In lacrymas toti natus et uxor eunt,
 Illa virum, gemit ille patrem; gemit illa salutis
 Praesidium, vitae perdidit ille ducem;
 Ambo suos sibi morte rapi testantur amores,
 Ambo domus columen, stemmatis ambo decus.
 Frater in amplexu (vocem dolor impedit) haeret,
 Fida cohors comitum posthuma vota jactit.
 Qui frontem fuscasse, etiam Leopoldo, serenam
 Diceris, et fatis ingemuisse viri.
 Austriades Aquilae, moestum clanxistis; avarus
 Thrax sua dum toto gaudia splene legit.

[A gyász hír végigrepül az országon, a királýs írókban gazdag Fehérvár, meg Buda, Esztergom is felújjong. A törököt még Zrínyi emléke is remegéssel tölti el. Dicsőséget nem takarja el a márvánýsír s a keresztények új Rómája évkönyveiben örökíti meg a hőst:]

Luna dolos jactat: passim volat una per urbes
 Fama, suos gaudent interiisse merus.
 Vita fuit flammis ornare Canisa triumphum,
 Et Bizantina clangor ab urbe dari.

¹ Az író itt talán Buckheim császári vezérre gondol, akivel Zrínyi több csatában együtt harcolt.

Alba sonant plausu, claris opulenta sepulcris,
 Murmur idem Budam, Strizoniumque replet.¹
 Aemula gens, vestrum jocus arguit ille timorem,
 Ille jocus pugili plaudat, et ille timor.
 Fama memor, factis aequalia busta parabit,
 Et super e saxo stabit imago minax,
 Nec petet haec Thracum quisquam monumenta; timori
 Marmoreus vobis nempe Serinus erit.
 Hic solido surgent dites adamante cylindri.
 Hic obeliscus erit, pyramidumque decus.
 Stabit ad auratos crystallina lamina postes,
 Ut queat a populo vota ferente, legi.
 Illa geret palmas, nec longo carmine dicet,
 Quis jacet hic, quare, quantus et unde fuit.
 Addet et: Hero's minimam sub marmore partem
 Esse, decus nullo marmore posse tegi.
 At vos, Egregii Manes, loca fortibus ausis
 Debita, et Elysias ite, subite domos.
 Roma potens olim magno de Caesare foedus
 Fecit, et aeterno jussit honore coli.
 Christiadam pariter vobis nova Roma tropheum
 Ponit et in fastis imperat esse suis.

Epitaphium.

Nicolaus Comes Serinus.

Hic est:

Qui animos in pectore, victoriam in nomine,
 Fulmen in manu, serenitatem in vultu,
 Prudentiam in consiliis, foelicitatem in armis,
 Quacunque gressus tulit, circumtulit.
 Virtutis Comes, Dux Fortunae:
 Illam sociam semper habuit, hanc ducem: nunquam
 Passus est, ut caecam sequeretur:
 Unde belli tam serius in agendo fuit,
 Quam domi in pace Serenus;
 Ubique Serinius.
 Nunquam serus in negotiis:
 Quam a fronte semper occupavit occasionem
 Calvam expertus est nunquam:
 Prudentiam Fabii habuit sine cunctatione,
 Fortunam Alexandri sine temeritate;
 Eum experti sunt Turcae
 In igne Sampsonem,
 Ad Quinque-Ecclesias, ad Pontes Esseccianos,
 Quae flammis donavit.
 Tartari in aquis Moysen
 Quos ad Neo-Serinium in flumen egit:
 Cujus illi verticibus maluerunt perire,
 Quam illius acinacis fulmen experiri.
 Canisam, quam metu sui cinxerat,
 Aliorum metu relquit:
 Quorum ut terga fugientium tegeret, recessit;
 Virtute sua securus.

¹ E városok akkor török kezén vannak.

Ne sui metuerent, metum in hostes misit:
 Ut sequerentur in periculis, praeivit,
 Ut vincerent hostes, suis apte consiliis impedit.
 Tam metuendus hosti, quam suis carus
 Ecclesia suum Machabaeum credidit,
 Redivivum Scanderbegum Ottomannus timuit:
 Hunc maximum nostri saeculi Heroem,
 Aper igno-tilis prostravit.
 Sic rebus mortalibus illudit Deus,
 Ut maximis majorem se ostendat.

Ne dicas

Adonidis fato periisse; qui Hectoris bella gessit:
 Confecta pace obiit,
 Ut melius in coelo otia ageret, quam in terris.

Programma.

Nicolaus Comes A Serin.

A-na-gr-am-ma.

- In nemore occisa salus.

(*Coloniae Agrippinae*. Imprimebat: PETRUS HILDEN.)

Az elégia jelentősége nem annyira költői értékében, mint kortörténeti mozzanataiban van. Tájékoztat arról, hogy Zrínyi nagy egyéniségét kora teljes mértékben méltányolta. Fényes haditetteit egész Európa ismerte, kortársai érezték emberi nagyságát s halála után már rövid idővel a keresztény érület és legendás hősiesség eszményképévé magasztosult a köztudatban.

BÓNISNÉ WALLON EMMA.

BESSENYEI ÉS SZENTJÓBI SZABÓ BIHAR VÁRMEGYE KÖZGYŰLÉSÉN.

(Miller Jakab Ferdinánd levele Mészáros Ignáchoz.)

A *Kartigám* szerzőjének és Miller Jakab Ferdinándnak, a jogtudósnak és történetírónak sógorságát Szinnyei és Nagy Iván említik ugyan,¹ de mindketten a Miller névnel; ez a magyarázata annak, hogy Mészáros házasságáról egyik életírója sem tudott. Felesége a nála 12 évvel fiatalabb Miller Franciska Jozefa volt; bizonyára miatta költözött Mészáros a Batthyányaknál való titkársága után Budára, sőt 1784 május 14-én a Millerék úri-utcai házáat is Mészáros nevére telekkönyvezték.² Figyelemreméltó ez a házasság, már csak előkelő kapcsolatai miatt is. Az após, Miller János Ferdinánd, budai főjegyző és városi tanácsos (1716–1766), aki különösen az 1751-i és az

¹ Szinnyei: *Magyar Írók*, VIII. 1424–25. l.; Nagy Iván: *Magyarország családai*, VIII. 503–4. l.

² A városi levéltár telekkönyvében. A ház ma is megvan Úri-u. 54–56, ill. gr. Bethlen István-bátyasétány 32. sz. alatt. (6687. hr. szám.)

1764-i pozsonyi országgyűlésen mint követ tüntette ki magát: síkra szállt Mária Terézia mellett s a királynő hatalmas emlékéremmel jutalmazta meg érte.¹

Amíg azonban Mészárosnak Miller Jánossal való kapcsolata tisztázatlanul áll előttünk s még arra vonatkozólag sincsenek adataink, vajon ismerték-e egymást (a házasságot az após halála után kötötték meg²): sógorával való bensőséges barátságának emlékét levelezésük őrzi.³ Ez a szoros baráti kapocs Mészáros feleségének halála (1790 november 15)⁴ után is fennmaradt. A jó-rehelt Erdélyben élő Miller állandóan tudósította sógorát az ottani politikai helyzetről (a török háború eseményei, oláh lázadás), beszámolt készülő vagy megjelent munkáiról (*Hunyadi János*ának korrektúráját Mészárosra bízta!), kérte, érdeklődjék munkája kiadása felől Riethaller cenzornál és terjessze a már megjelenteket Budán; hasonlóképpen ő is terjesztette a *Magyar Szekretáriust* Nagyváradon (alighanem erről ír az alábbi levélben is). Sőt Mészároshoz bízta meg azzal is, hogy egyik-másik kéziratát gr. Batthyány József hercegprimáshoz eljuttassa.

A hercegprimás egyébként mindkettejük életében nem kis szerepet játszott. Még kalocsai érseksége idejében Mészároshoz fogadta titkárául, viszont ugyanebben a minőségben került Miller is a kalocsai érseki udvarba.⁵ Nem lehetetlen, hogy Mészáros maga ajánlotta sógorát Batthyáynak s az felváltotta őt a titkárkodásban. 1773-ban Batthyány tette meg Miller Jakabot a nagyszerű pozsonyi könyvtár őrévé.

Nagyváradra, ahol alább közölt levele kelt, Mária Terézia jóvoltából került Miller. Az uralkodónő a jezsuiták elűzése folytán felszabaduló tanzsékeket világiakkal akarta betölteni; ezért 1776 szeptemberében próbatétel végett Pestre rendelte a jelentkezőket. A vizsgálóbizottság Millert találta a legmértékűbbnek a hazai történelem tanítására: mindjárt ki is nevezték a nagyváradai gimnáziumba és később az ugyanitt működő akadémiába, 1788-ban pedig az akkor megnyíló jogi karhoz a statisztika és a világtörténelem rendes tanárává.⁶ Mészárosnak írt leveléből láthatjuk, hogy a tanári hivatás betöltésében korántsem találta meg azt az örömet, melyet pályája kezdetén várt tőle. (Mikor Batthyány mint titkárát bemutatta Mária Teréziának s ez megkérdezte Millertől: volna-e kedve a tanári pályához, — ő így felelt: ez volna legnagyobb gyönyörűsége). Most már csak terhet lát a katedrában: «18 esztendőt minden haszon nélkül» töltött el «az Oskolák mellett»; öregeledést, kimerültséget érez: «ez az hosz(szu) tanításomnak szomorú jutalma». Négy évvel ezelőtt még szerette volna elnyerni az egyetemi könyvtárőri állást,

¹ Szinnyei, id. h.

² Miller Franciska 1767-ben örökölte a házat atyjától s még ekkor jeányneven szerepelt a telekkönyvben.

³ Mészáros levelei Millerhez a Nemzeti Múzeum kéziratárában, Com(m)ercium litterarium 1779—1817, 781. Quart. Lat. Miller levelei u. o. a levéltárban.

⁴ A Koronázó-templom plébániájának halottaskönyve. Ebből állapítható meg életkora is.

⁵ Szinnyei szerint Miller a már hercegprimás Batthyány udvarába került 1771 és 1773 között; Batthyányt azonban csak 1776-ban nevezték ki esztergomi érsekké.

⁶ Szinnyei, id. m., VIII. 1415—1423. I.

de ezt nem érte el. Utóbb azonban fényes kárpótlást kapott: 1803-ban a gr. Széchenyi Ferenc által alapított Nemzeti Múzeum könyvtárának őrévé és éremgyűjteményének igazgatójává, 1808-ban pedig a Nemzeti Múzeum igazgatójává nevezték ki.

Sógorának, Mészáros Ignácnak írt alábbi, az irodalomtörténetet érdeklő levele 1794 februárjában, Nagyváradon kelt. Szentjóni Szabó László ebben az évben tért vissza — jogi tanulmányainak befejezése után — Biharba. Pártfogója, Teleki Sámuel gr. főispán tb. aljegyzővé nevezte ki. A megyei választásokon utóbb rendes aljegyzőnek jelöltette magát, de Hatvani Istvánnal szemben kisebb-ségben maradt.¹ (A választás részleteiről Kazinczy is tudomást szerzett testvér-öccsétől, Kazinczy Dénestől, Bihar megye főjegyzőjétől; a költő ugyanis épen a választások alatt feküdt betegen öccsénél, Nagyváradon).²

Az alábbi levél szerint a két volt vetélytárs — Hatvani és Szabó — olvassa fel a «Repraesentatiokat», sőt Szabót bízta meg a közgyűlés, hogy a hozott határozatokról a főispánt értesítse. (E megbízás talán azzal magyarázható, hogy Teleki Sámuelhez való viszonya ismeretes lehetett a közgyűlés tagjai előtt).

Miller bizonyosan személyesen is ösmerte Szabó Lászlót: a költő épen Miller tanári éve alatt tanítószkodott Nagyváradon (1786—1789).³

Még érdekesebb a Bessenyeire vonatkozó rész. A «bihari remete» életének utolsó szakaszát eddig a lehető legteljesebb elzárkózottságban láttuk; mint Závodszy írja, pusztakovácsi magányába visszavonulva élt, «minden néven nevezhető okos emberi társaságtól megfosztva, semmiféle halandókkal nem levelezve, senkit sem látogatva, senkitől sem látogatva». ⁴ Úgy látszik, ezt az elszigetelt életet II. József halála után s a francia forradalom híreinek hatására a megyei közélet iránt való érdeklődés váltotta fel. ⁵ Miller levele is arról tudósít bennünket, hogy Bessenyei nemcsak megjelent a nagyváradi 1794. februári «generális gyűlésen», hanem a közgyűlés őt szólította fel mint «tudós magyar író» és «pártatlan filozófust»: tegyen javaslatot az udvarhoz menesztendő küldöttség tagjainak kijelölésére. Ez a megtiszteltetés igazolja Széchy Károly állítását, hogy a megyében visszavonultan élő testőr nagy tekintélynek örvendett; a levél szerint maga is megköszöni «a' nagy confidentialiát». — Érdekes, hogy Bessenyei ádáz ellenségéről, a debreceni orthodoxok vezéréről: Domokos Lajosról ⁶ is szó esik a levélben; a nemesség választása őt szemeli ki a Ferenc császárhoz küldendő felirat fogalmazására.

Megemlíthjük még, hogy miképpen Szentjóni Szabót, azonképpen Bessenyei Györgyöt is közvetetlen kapcsolat fűzte Millerhez. 1792-ben a «bihari remete» két munkáját is (a *Kedvetlen okos* c. vígjátékát és *Podrokoč krónikáját*) nyujtotta be felülvizsgálás végett. Az óvatos Miller — aki már éppen tíz

¹ Gálos: *Szentjóni Szabó László*. RMK., Bpest, 1911. 76. l.

² Kaz. Lev. II. 343. l.

³ Gálos, id. m. 9. és 42—43. l. — Hogy Kazinczyt is személyesen ismerte Miller, v. ö. PÉml. 272. l.

⁴ Závodszy Károly: *Bessenyei György*, Pest, 1872, 60. l.

⁵ Závodszy i. m. 54. l. «a gyűlésekre szorgalmasan eljár és műveltsége... általános tiszteletet vívott ki számára».

⁶ Széll Farkas bevezetése *A bihari remete* és *Holmi* kiadásához, Debrecen, 1894. XIX. l.

esztendeje töltötte be a cenzori tiszte — nem merte rájuk írni az imprimaturt, hanem változtatást kívánt.¹ Örökké sajnálatos, hogy Bessenyei e műveinek kézírata nem maradt ránk.

És most adjuk át a szót az irodalomtörténeti fontosságú levélnek.

Bizodalmas Nagy jó Uram! Sogor Uram!

7^{dik} Februariustul datált Levelét ma vettem, mely által tudtam meg, hogy Sogor Uramnak a' könyve Németh János Urnak által-adatott legyen: éppen ma méne el Váradrul haza; tegnap velem Ord(inariu)s V Ispányunknál ebédelvén, semit sem szollott, hogy valami nála volna, a'mit nékem consignálni köllene; de már requiráltam processualis Szolga-Biráját, hogy hazamenetelével ötlet meg-szolitáná a' könyv éránt. Azomban köszönöm Sogor Uramnak ajándékját.

Egyszer s'mint köszönöm Halitzki Professor Urnak, hogy Sogor Uram által Gabelhofer Bibliothecariusnak hálálát (!) tudtomra adta.² Reménlem, hogy Schönvisner Professor Ur neki hivataljában succedálni fog. Én ugyan 1790^{dikben} Pray kanonok Urnak promotiojával Schönvisnernek, és Schwartzner Urnak tanácsokból kértem, és instáltam az Bibliothecánál Custosságot, de hogy akkor Schönvisner praetereáltatott, haszontalan volt a' kérésem. Most pediglen szándékom, még-élek, semit nem instálni: már a' 43 esztendőt elértem, per consequens túl vagyok azon az üdön, melyben emberséges ember remélni szokta a' szerentsének elő-mozdítását: 18. esztendőt minden haszon nélkül az Oskolák mellett el-töltvén, még két esztendőt: ha az Isten éltet: ki akarom huzni, azután manumissiomat kérni, akár adnak pensiot, akár nem. Hála legyen az Istennek, már olyan állapotra helyheztettem magamat, hogy naprul napra az Professorság nélkül is élélhetek. Ha az Universitas engemet proponálni fog, szerentsémnek fogom tartani, de én ugyan Instantia által soha senki előtt magamat többé meg-nem alázom.

Igéretem szerint tudasítom, [Sogor Uramat]³ hogy 10. = curr(entis) a' *G(ene)ralis Gyűlésünk* kezdődött, és ma végződött. Ez olly számos volt, hogy annyi Nemeseket egybe-gyűjtve, miólta Váradon vagyok, soha sem láttam; az 5. ezer Nemeseknek, kik Biharban laknak, felénél több jelen vala. A' Vármegyének Palotája, nagyobb a' Pest V(árme)gye Szálánál, mégh is annyira tele volt, hogy egyik a' másiknak az hátán állott, sok is el-ajultt. Paraszt, vagy más idegen a' Sessionalis házban be-nem botsátatott, tsupán a' Bihari Nemességk kiknek Catalogusa az Tornáztzon felolvastatott az Registraror által; és az szomszéd V(árme)gyéknek, úgy-mint Szabolts, Arad, Szatthmár, Közép-Szolnok, Kolos, Zaránd, Békés, és Zemplén titkos Deputatusi, és az ide való Patvaristák, Juristák, és más Iró-deákok. Legelőször az Ord(inariu)s V. Ispányunk az mostani gyűlésnek okát, és súlyát szép magyar Beszédben az Statusok eleibe terjesztette; azután ő Felségének Rescriptuma fel-olvasatott. Ezt az Ord(inariu)s Notarius Kazinczy Dénes, azoknak kedvéért,

¹ Pintér: *Magyar irodalomtörténet*, 1931, IV. 354. l.

² Szinnyei szerint (id. m. III. 916—18. l.) 1794 febr. 7-én halt meg, tehát Mészáros még aznap közölte Millerrel a halálhírt. Mészárosnak szóban-forgó levele megvan a *Com(m)ercium litterariumban*.

³ A [zárójelbe] tett szavakat Miller kihúzta, a dőlt betűkkel szedett helyeket aláhúzta.

a'kik magyarul nem tudnak, meg-magyarázta. E meg-lévén, az Repraesentatioknak, és az V(árme)gye Determinatioknak, mellyek eránt az Commissio rendeltetett, olvasásához az honorarius Notariusok Szabo László, és Hatvani István fogtakak (!). Akkor substi(tutu)s V. Ispán Bőethy (!) László Ur minyájoktól kérdezte: *ki volna az, a'ki akkor, midőn ezek a' Repraesentatiok fel-küldettenek, nem consentiáltt, vagy mostan contradicál?* Az hoszu halgatás után, egy szóval repetitis vocibus kiáltattak, *akkor is consentiáltunk, most is az N. V(árme)gyének, factumát helybe hagyjuk.* Arra ismét kérdezte V. Ispány Ur: *kivánjake' Nemes Uramék, hogy a' mostani declaratiojok improthocolláltassék?* arra ismét nagy lármával kiáltattak: *kivánjuk és akarjuk.* Az improthocollationak fel-olvasása után, sokkaig (!) hallatott, *jól vagyon.* Ezek közt [egy] az ajtónál lévő falusi Nemes Ember szolamlatt: *T. Statusok! ebben a' Rescriptumban parantsoltattik, hogy a' királyi Commissarius Restauratiot is tartson; az ellen mink itt hátul lévőök protes-táljuk, remélvén, hogy a' többi Urak is velünk együtt értenek:* arra ismét kiáltás támadott: *nem köll ante tempus restauratio; itten [más] nem más, hanem tsak a' legitimus Fő-Ispányunk[nak] fog restaurálni; azonban előre bizonyossá teszük a' mostani magistratust, hogy akkor is confirmáltatni fog.* Ezen declaratiot, az Ord(inariu)s V. Ispán az [Nemességnak] Magistratusnak nevében meg-köszönte. A Nemesség pediglen kívánta, hogy a' declaratiojok prothocollumban [meg]-menyen. Az Improthocollationak olvasása után, kívánta a' Nemességh, [kívánta] hogy Domokos Lajos Ur Repraesentatiot ebben a' dologban concipiáljon ő Felségéhez; Kazinczy ord(inariu)s Ur a' másikat a' Palatinushoz, Pongrácz György első V. Notar(iu)s írjon ő Extz(ellenciája) Almásy Pálnak, hogy addig ne jöjjön a' V(árme)gyében, még ő Felsége válaszolni nem fog. Szabo László V. Not(ariu)s pediglen mind ezekről ő Extz(ellenciája)ját az Fő-Ispányunkat tudosítsa. Ezek után a' Sessio fel-váltatott. Más nap 9. orakor ismét olly számosan mint multt napon össze-jöttek a' Statusok, és leg-először fel-olvastatott a' Repraesentatio ő Felségéhez; ebben követik ő Felségét, egyszer s' mind magyarazzák az előbbeni Repraesentatiojokat: de mégh is sok vastag szo bé-tsuszott, mellyekkel leg-inkább Pálfi Cancell(ariu)s és Lányi Referendar(iu)s vagdaltattak, mint ha ők volnának azok az eszközök, a' mellyek az Országot zurzavarban akarnák hozni, és az király, és Statusok között a' diffidentiát promoveálni ex principiis Machiavelli. Ez helyben hagyatván, fel-olvastatott a' Palatinushoz való esedező-Levél, melly által ötet a' Statusok kéri, hogy az Com(m)issionak el-távoztatásában Pártfogyja lenne: Mint ez, mint a' többi Levelek Almásy ő Excell(enciája)ához, és a' Fő-Ispánhoz approbáltatván, Bőethy substi(tutu)s V. Ispán Ur proponálta; hogy ő igen hasznosnak találná, ha a' Statusok personalis Deputatiot ebben a' dologban Palatinushoz, és, ha ő Hertzege székségesnek fogja látni, ő Felségéhez is rendelnének. Ennek a' projectumnak igen nagy kellett volt: azért a' Nemességh Bessenyő Györgyét [sic!] hajdani Gárdistát, és tudos magyar Irót, mintegy impartialis Philosophus Urat requirálta, hogy ő proponálná [meg] a' fel-küldendő Személyeket. A'ki meg-köszönnvén a' statusoknak azt a' nagy confidentiát, nevezte volt Ord(inariu)s V. Ispány Pétsi Imrét, Grof Csáki kanonokot, Rhédey Lajost Arany Sarkantyus Vitézet, és Miskoltzi Farkast, Püspökségnek Praefectusát. A'kik fel-váloolták a' kö-

vetséget magok költségeken, noha a' Nemesség ex cassa insurrectionali nékik Diurnumat resolválni akart. De Sessio után Groff Csáki, azonkívül gyenge egészségű Ur, meg-betegedvén, más nap úgy mint 12^a deprecálta az reá bizattatott követséget; azért in instanti helyette defomináltatott ifjabbik Szlávi György [volt Tanítványom, most] Sár-Réti Szolga-Biro, jeles egy ifju. In reliquo mind tsendesen végbe ment; subsidium ellen senki sem szollott, a' katonáknak Statutioját minden Templomokban parantsoltak ki-hirdetetni. Groff Sauer mindazonáltal jelen nem volt, sött már declarálta magát, hogy soha többé Gyűlésekre nem jön, mert el-tökéllette magában, mihelelt az életének 50^{dik} esztendőit fölül fogja halladni, a' Publicumtul valedicálni fog, és magános élelet élni. El-érvén tehát már azt az üdöt, magát ennyihány hétül fogva minden manipulatioitul subtrahálja. Holnap a' Deputatusok ismét Pest felé indulnak.

Az Feleségem már három hétül fogva betegeskedik, magam is töbnire az idén változásokat érzem. Lassankint elérem az nyomorúságnak ideit: ez az hosz(szu) tanításamnak szomorú jutalma. Mink az idén semi bálit nem lattunk: de közönségesen ex defectu pecuniarum nem igen vigadnak az ide valo emberek. Ezel köszöntvén minden jó esmeréseimet magamat tovább is attyafiságos szívességében ajánlom, és állandoul maradok

NVáradon 14^a Febr. 1794.

Sogor Uramnak igaz köteles Szolgaja
és Sogora Miller.

Közli: MAY ISTVÁN.

MAJOROS ANDRÁS ISMERETLEN FELJEGYZÉSEI.

Majoros András¹ 1819. és 1854. közt a pataki iskola jónevű tanára volt, Kazinczy lelkes barátja, aki 1829 óta az akadémián önként tartott magyar irodalmi előadásokat. Erdélyi János a róla mondott emlékbeszédben említi, hogy meg akarta írni a pataki iskola történetét, de munkája abban maradt. Sp. Füzet. 1857-8. I. 108. 1.) Feljegyzéseit megtaláltuk. Az egyik kézirat címe: *Adalék a sárospataki ref. főtanoda újabbkori történetéhez.* (2069. sz.) Szombathelyi iskolatörténetét folytatja benne 1789—1835-ig, de csak száraz feljegyzéseket adva, az egyházkerületi jegyzőkönyvek alapján. Neve nincs aláírva. Előzőm először a Majoros munkájának tartotta, majd később Erdélyi János mellett foglalt állást, mert van benne egy dátum, mely szerint az 1820-ban tett Vay-alapítvány 38 éve áll fenn, tehát 1858-ban írta a szerző a kéziratot, ekkor pedig Majoros már 4 éve meghalt; tehát szerinte csak Erdélyi lehet a szerző. — Ha azonban a Vay-féle 1820-as végrendelet szövegét végigolvassuk, azt látjuk, hogy Vay az 1809-ben tett alapítvány érvényét, az 1811-i devalváció miatt, 1815-től számíttatja, így 1815+38=1853 jön ki, akkor pedig Majoros még élt. A kézírás egyezése is őrül utal. — Van még Majorosnak egy másik vitás kézírata is. Címe *Jegyzőkönyv* III-ik kötete. (Szám: 1204.) Előzőm ezt is előbb Majoros, később Erdélyi munkájának tartotta. Ha megvizsgáljuk a kézírását, valamint a beletett lapokat, megállapíthatjuk, hogy ez is Majorosé. Nevezetesen az egyik cédulán azt állítja, hogy 9 évi gimnaziális tanárság után az akadémiában is tanít, s 15 évi akadémiai tanár-

¹ Szül. 1787. júl. 29. Hanván.

ság után, az Entwurf idején, nem hajlandó visszamenni újra a gimnáziumba. Ez Erdélyre semmikép sem illik, csak Majorosra. Nevezetesen 1829 óta tanít az akadémián is. Gimnáziumi tanárrá 1819-ben lett, akadémiai tanárrá 1838-ban választották. Az egyházkerületi bizottság ülése 1853-ban volt. Ha innen 15 évet visszaszámítunk, 1838 jön ki, amikor ő akadémiai tanár lett. E jegyzőkönyv 1845 s 1852 közt íratott. Irodalomtörténeti feljegyzések vannak benne. Ez már a III. kötet, tehát előtte már kettő volt. Ha Erdélyi írta volna, akkor Pesten kezdte volna ezt, de Majoros, aki magyart tanított az akadémián, itt Patakon írta, szorgalmasan készülvén előadásaira. — Harmadik kézirata a Fáy Ferenc alondnok feletti *halotti beszéd* 1842-ből (száma : 306). Van azonkívül több kézirat is tőle (1., beköszöntő beszéde: 398/9. I—II. szám; magyar s latin versei: 398/8, 3; 830/12; latin dissertatiója: 825/1; héber nyelvtani compendiuma: 450; levelei: 398/I—II, 2859. sz.; mindenes gyűjteménybeli feljegyzései: 440. sz.). Szinnyi írói lexikona sem sorolja fel minden nyomtatott munkáját. Pl. nem említi Rozgonyi József feletti elégiáját, akadémiai székfoglaló beszédét. (Az értelem- és nyelvtudománynak, különösen a' nemzetinek, honi nyelven tökéletesítettnek, az értelmi műveltségre kiható munkálatai. Sárospatak 1838.) Rövid magyar nyelvtudománya nem 1839-ben, hanem 1840-ben jelent meg; ennek II. kiadása (Magyar nyelvtan elemei) 1846-ban.

GULYÁS JÓZSEF.

KAZINCZY GYERMEKKORI OLVASMÁNYA.

Maga Kazinczy és utána életírói is megemlékeznek gyermekkoruk kedves olvasmányáról, a *Tugendschule* c. német regényről. De a szerzőjét nem említik. A pataki nagykönyvtárban van egy ilyen c. könyv: Die wohlangerichtete neuerfundene Tugendschule, in welcher vier und zwanzig anmutige Historien zu erlaubter Gemüths-ergötzung der Jugend auf eine erbauliche Art vorge- tragen und mit nützlichen Anmerkungen und Lehren begleitet worden von Melataon. (Rost János Lénárt írói álneve.) Zween Theile. Mit vielen Kupfern. Frankfurt und Leipzig, bei Gabriel Nicolaus Raspe. Év nélkül.¹ Valószínűleg ez az a híres Tugendschule, amelyet Kazinczy is oly szívesen olvasott.

GULYÁS JÓZSEF.

JÓKAI CSATAKÉPEIRŐL.

A sárospataki főiskola könyvtára két kis 12° rétű kéziratos kötet birtokába jutott, melyek kortörténeti dokumentumok. Címük: *Forradalmi és csalaképek 1848—49-ből*. Írta Sajó. I—II. kötet. (A II. kötetben a Sajó név után, zárójelben Jókai M.) 1851. Az eredeti után leírva. Tartalma a következő: I. kötet. Előhang. (Ez később a forradalom alatt írt művekben a *Gyémántos miniszter* bevezetése lett.) A két menyasszony. A tarcali kápolna. Képek 1848—49-ből. Szenttamási György. A II. kötet: Az ércleány. Székely asszony. A vörös sipkás. Az elesett neje. A Bárdy-család. A kis szürke ember. Nomen et omen. Fáy Gyula. — Ha a novellákat összehasonlítjuk az 1850-es magyar kiadással,

¹ 1739-ben jelent meg. Magyarra utóbb Farkas Antal testőrirő fordította *Erköltői iskola, azaz huszonnégy nyújas historiák* címmel. Kassa, 1790. (Szerk.)

látjuk, hogy abban $8 + 5 = 13$ novella van. A későbbi kiadások hol két, hol három, hol egy kötetben adják a novellákat. Kéziratunkban nincsenek meg ezek: A fehér angyal, Komárom, A szerencsétlen szélkakas, Szegény asszony áldozatja, Egy bál. Ellenben az 1850-esből hiányzik: Fáy Gyula, A tarcali kápolna, Képek 1848—49-ből, Szenttamási György. — Egyes darabok a *Magyar emléklapokban*, illetőleg a *Magyar Írók Füzeteiben* is megjelentek közülök. Mivel «az eredeti után leírva» bejegyzésből azt tehetni föl, hogy vagy kéziratról, vagy nyomtatványról van leírva, az a kérdés merül fel, hogy melyik kiadásról? Magyar kiadása Pesten 1850-ben, német kiadása ugyanott szintén 1850-ben jelent meg. A Szinnyei lexikona szerint ezt az 1850-es pesti kiadást elkobozták s csak később, 1868-ban jelent meg újból «Schlachtenbilder 1851.» címmel. Erről Jókai az *Emlékeimből* c. könyvében található «Sajtó és cenzura Magyarországon» c. feljegyzésében nem szól. (1912. 48. 1.) A családi hagyomány azt tartja, hogy e könyvek az elkobzott kiadás másolatai. A két kéziratot kötetke Varga István (1837—96) győnyi tanár és igazgató (1870—1895) birtokában volt s attól mostani tulajdonosának nagybátyja, az ő hivatali utódja kapta. Hogy ki másolta, nem tudhatni. Lehet, hogy maga Varga István. Mindenesetre érdekes emléke a cenzura elleni küzdelemnek.

GULYÁS JÓZSEF.

JÓKAI MÓR ISMERETLEN LEVELE GR. TELEKI SÁNDORHOZ.

Jókai itt közölt levelét Kuncz Aladár hátrahagyott írásai között találtam. A levél Jókai erdélyi útjával kapcsolatos, de egyben a Teleki Sándor iránt érzett barátságának is emléke. A levél eredetéről az a néhány sor tudósít, amelyet egykori tulajdonosa vetett a levél hátlapjára. «Ez a levél gr. Teleki Sándorhoz szolt. Berkesi¹ találta Tanay Gusztáv elhunyt sógoránál az ő gyűjteményében. A levelet Teleki Sándor ajándékozta Tanaynak.» Jelenleg Máthé-Szabó Magda tanárnő tulajdonában van Kolozsvárt.

Kedves barátom.

Ha Isten is úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Úgy Augusztus 31-én este megyek Kolozsvárra, onnan 51-én tovább. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni. Azontúl aztán rendelkezésemre állok, s ha otthon találalak, vagy szárazon, vagy gőzön csak eljutok valahogy. Hogy a confuziót tökéletessé tegyem, Domahidy Ferinek is irtam: már most nem tudom, hogy hol kapom meg? Azt szeretném különösen sejteni, hogy Kolozsvárról tengelyen rövidebb e az út Hozzád, vagy vasuton NagyBányának kerülve? Majd megtudom azt ott helyben.

Isten áldjon meg, kedves nőddel és gyermekeiddel együtt, ezt kívánja velem együtt a feleségem is.

B. füred. 26. 76.

7

Ölel

igaz barátod

Jókai Mór.

Közli: JANCSÓ ELEMÉR.

¹ Egykori kolozsvári egyetemi tanár.

VERSEGHY VAGY ÁNYOS MISEÉNEKE?

Verseghy Ferenc költeményeinek kiadói, Császár Elemér és Madarász Flóris, a kisebb költemények gyűjteményébe függelékül fölvettek tíz miseéneket, melyeknek szerzőségét Verseghynek tulajdonították.¹ Az énekeknek szövege Verseghynek egy 1783. évi kézirat os imádságos könyvében maradt ránk. Két kézirat os példányban van meg az imádságos könyv s mind a kettő Verseghynek sajátkezű írása. A kiadók megjegyezték: «Verseghy szerzősége csak valószínű, s nem kétségtelen.» Ugyanis a miseénekek, a legutolsónak kivételével, már 1785-ben nyomtatásban is megjelentek az *Énekek könyve* c. énekes könyvben, melynek szerzőjéül Ányos Pált tartja a köztudat.

A Verseghy költeményeinek függeléke gyanánt kiadott tíz miseének voltaképen csak két egyházi ének. A 10. számmal jelzett *A' Prédikáció előtt Vasárnapi Ének* címet viseli s maga a cím világosan utal a rendeltetésére. A prédikáció előtti éneket megelőzi egy sorozatos miseének (1—9. sz.), más szóval egész misére írt liturgikus ének. Ezt a teljes miseéneket még ma is szeltében ismerik és éneklék a katolikus templomokban. Kezdő sorai: *Im arcunkra borulunk.*

A teljes miseének szerzősége vitatott kérdés. Császár Elemér Verseghyt tartotta a szerzőnek. Véleménye szerint, mikor Nagy Ignác székesfehérvári püspök Ányost megbízta az énekeskönyv egybeállításával, Verseghy átengedte a miseéneket a gyűjtemény számára.²

Mások Ányost tekintik a teljes miseének szerzőjének. Horváth Konstantin közölte Verseghynek Horváth János veszprémi kanonokhoz 1821. febr. 25-én kelt leveléből, hogy Verseghy maga is Ányost vallotta az *Im! arcunkra borulunk* kezdetű miseének fordítójának.³

Verseghy az 1821. évi nemzeti zsinattal kapcsolatban tervezett új egyházi énekeskönyv számára egy új teljes miseéneket írt. Címe: *Más Mise-Ének*. Kezdő sora: *Hozzád nagy Isten! járulunk*. A zirci kéziratból közzétette Horváth Konstantin.⁴

A vitatott miseének latinból való átdolgozás. A latin miseének Haydn dallamosításában vált népszerűvé. A szöveg számos eltérést tüntet föl. Az ének kezdősora ilyen változatokban ismeretes: 1. *Prostravi ante thronum*, 2. *Prosternimur credentes*. 3. *Coram Te prosternimur*.

A latin miseének eljutott hazánkba is. Különösen a tanulóifjúság istentiszteletein kedvelték. A pápai pálos gimnázium növendékei a vasárnapi és ünnepnap diákmisén a *Prosternimur credentes* miseéneket énekeltek a XVIII. század utolsó negyedében.⁵ Nem meglepő tehát, hogy épen pálos tanár vállalkozott a latin miseének magyarítására.

¹ *Verseghy Ferenc kisebb költeményei*. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. Bpest 1810. (Régi Magyar Könyvtár 24. sz.)

² I. m. 316. l. — Császár Elemér: *Ányos Pál*. Bpest 1912. 207. l.

³ IK. 1928. 278. l.

⁴ IK. 1928. 274. l.

⁵ Bakonyvári Ildefonz: *A pápai kath. gymnasium története* a pálosok idejében. Pápa, 1896. 77. l.

A kalocsai piarista gimnáziumban is ezt a liturgikus miseéneket énekelte az ifjúság. A kalocsai gimnázium 1795-ben kiadott latin énekes könyvének¹ élén ez a miseének áll *Hymnus liturgicus* címmel. Kezdő sora: *Coram Te prosternimur*. Az ének teljes szövege a 3—11. lapot foglalja el. Mindjárt az első versszakba sajtóhiba csúszott be. A hibásan nyomtatott szöveg:

Coram Te prosternimur
o Sancta Trinitas!
Ad laudandum ferimur
Te simplex Unitas!

Consecramus hostiam
Quam instituisti:
In Tui memoriam
Fieri iussisti.

A 4. és 5. sor a sajtóhibák jegyzéke szerint ekként helyesbítendő:

Te Una Deitas!
Offerimus hostiam

Erdemes a kalocsai latin szöveget egybevetni a magyar átdolgozással. A miseének tagozódása:

1. *Ad Introitum* (Az *Introituskor*.) Négy versszak. A magyar szövegben a versszakok egymásutánja a latinhoz képest: 1, 3, 4, 2. — 2. *Ad Gloria*. (A' *Gloriához*.) Két versszak. — 3. *Ad Evangelium*. (Az *Evangeliumhoz*.) Szintén 2 versszak. Érdekes a fundamentum szó magyar megfelelője: fenék-kő-szál. — 4. *Ad Credo*. (A' *Credohoz*.) A latinban 3, a magyarban 4 versszak. A legutolsó versszak egyező. A fordító nagyon szabadon bánt az eredeti szöveggel s a két első versszakot három versszakká bővíti. — 5. *Ad Offertorium*. (Az *Offertoriumhoz*.) Három versszak. — 6. *Ad Sanctus*. (A' *Sanctushoz*.) Két versszak. — 7. *Ad Elevationem*. (Az *Úr-mutatás után*.) Három-három versszak. Nagyon szabad átdolgozás. A latin szöveg versszakai ekként viszonylanak a magyar szöveghez: 1:1, 2+3:3. — 8. *Ad Communionem*. (A' *Communiohoz*.) A latinban 3, magyarban 5 versszak. Az átdolgozó betoldása a 3. és 4. versszak. — 9. *Ad Ite Missa est*. (Az *utolsó Áldozáshoz*.) Két versszak.

Az átdolgozó — mint láttuk — teljesen szabadon bánt a latin mise-imádság szövegével. A körülíró és bővítő fordításmód teljesen megfelel annak, ahogy Verseghy dolgozta át utolsó versét, Páduai Sz. Antal respon-sóriumát.²

A' *Prédikáció előtt Vasárnapi Ének* — mint Császár megjegyzi — versformájára nézve is pontosan alkalmazkodik a vitás miseénekhez, szorosan hozzá csatlakozik.³ Ennek szerzőségét nem vitatják el Verseghytől.

Ányos Verseghy fordítása-e a kérdéses miseének? Talán még Horváth döntő érvével sem zárult le végképen a vita.

TIMÁR KÁLMÁN.

¹ *Hymni in usum studiosae iuventutis in Gymnasio Colocensi apud Scholas Pias. Kalocsa 1795.*

² IK 1925. 115. l.

³ *Verseghy Ferenc kisebb költeményei.* 317. l.

VÖRÖSMARTY VERSEI?

Az IK. 1925. 90. I. Tolnai Vilmos egy Görgeyvel foglalkozó verset közölt, amelynek kéziratára ez van ráírva: «Irta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében Gebén 1849 oct. 10-én délután Csanády János házánál.» A vers szótagszáma (ha az első strófa első sorában Görgeyt Görgejnek olvassuk, s az utolsó szak első sorába végül még egy *a* névelőt teszünk) ez: 11, 10, 11, 10; rím-elhelyezése *a b c b*. A vers döcögös, gyalró rímelésű, gondolat-szegény. Nem lehet a Vörösmartyé. A költő ekkor valóban Gebén bújdosott s Csanády János (1822—1883) feleségének, Freyseisen Krisztinának emlékkönyvébe egy *Emlékkönyvbe* c. verset írt: ez csakugyan az ő verse; a *velő és vér* említése mind ebben, mind a *Vén cigányban* s a *Fogytán van a napod...* c., utolsó versében is előfordul.

Az EphK. 1939. 373. I. közöltem egy verset, amely a Bach Vera által kiadott, francia szövegű, állítólagos Petőfi-versnek magyar eredetije. Annak is az egyik pataki kéziratán ez a fölírás van: «1853. aug. 18. Gebe. Vörösmarty Mihály. Az eredetiről leírta 1865. Gebén Uray József s. k. (s. lelkész).» Ez a vers is döcögös. Ez sem lehet a Vörösmartyé. Mivel ennek is Gebe a származási helye, de az időpontja 1853, föltehető, hogy ezt sem ő írta. Vörösmarty 1849-ben, Gyulai szerint (aki ezt Csanádytól pontosan tudhatta) Bajzával együtt három hétig volt Csanády vendége, de 1853-ban már Nyéken lakott.

Jó volna, ha ezeket a gebei kéziratokat más egyebekkel együtt megvizsgálnák, mert nagyon valószínű, hogy több ilyen verset is őriznek Vörösmarty nevével, holott azok írója valószínűleg a Csanády-családból került ki. Sem a Görgeyt, sem a királyt átkozó gebei vers nem Vörösmartyé.

GULYÁS JÓZSEF.

MENNYORSZÁGBA JER PAJTÁS!

Szabó T. Attila (IK. 1939. 182. I.) közölt egy verset, amelynek a sárospataki főiskola kéziratára (131. sz, 51. I.) egy érdekes, egy-versszakos változatát őrzi:

Menyországba jer pajtás, %
Ha meguntad éltedet,
Ott van ám a jó tartás %
Nem gyötröd éltedet.
Ser, bor foly, mint tenger
S ihatik az ember.¹
Valahányszor ásítóz %
Egy angyal pályinkát hoz.²

Ugyanott Szabó a 183. lapon *Szabad víg életem* címmel egy másik éneket is kiadott: ennek teljesebb változata megvan a Szívek Bokréájában (XXXVIII. sz. 87. I.)

GULYÁS JÓZSEF.

¹ Erről u. o. a 4. versszakban van szó.

² Erről u. o. nincs szó.

KÖNYVISMERTETÉS.

Császár Elemér: Arany János. Egyetemi előadás. Bpest. 1938. Egyetemi Nyomda. 8-r., 159 l.

Kegyelettel vesszük kezünkbe a pár hónapja elhunyt kiváló irodalomtörténetíró szellemi hagyatékát, melyet «igazgatója dékánóságának emlékére kéziratként kiadott a Magyar Irodalomtörténeti Intézet ifjúsága». Császár ezen előadásokat az 1936—37. tanévben tartotta s így az utolsó előadások, melyeket még testi épségben meg tudott tartani. Harmadszor ismertette ezúttal Arany költészetét s így ez tökéletes összefoglalása annak, amit e tárgyról tudott és hirdetett.

Császár Arany összes költői műveiről ad e munkájában elemzést. Sorra veszi a két trilógiát, a többi komoly és komikus eposzt, a költői elbeszéléseket és balladákat, sőt Arany novelláit és töredékes drámakísérleteit, melyeket csak címükről ismerünk. Az utolsó fejezet Arany lírájának beható méltatása. Császár célja volt mindazt az ismeretet közölni tanítványaival, amit a tudomány Arany műveiről mint pozitív igazságot megállapított és a köztudat elfogadott. A maga egyéni nézetét ritkán nyilvánítja, inkább csak kis dolgokban vitatkozik és állapít meg új igazságokat. Legfeltűnőbb eltérése a köztudattól Arany *Toldi estéjének* felfogása, amelyet nem humoros, hanem tragikus eposznak tart. «A humorban mindig van bizonyos komikum, humoros hősön nevet a szerző és olvasó, még ha az a fájdalomtól keserű kacagássá torzul is. Toldi két ízben válhatnék komikussá: mikor megjelen a viadal helyén, de ekkor Toldi félelmet gerjesztő hős; másodszor, midőn a király előszobájában az apródok kigúnyolják, de ajkukon vérbe fagy a kacaj. Toldi alakját sehol sem ragyogja be a humor fájdalmas derűje. A *Toldi estéje* nem humoros eposz, mint általában a köztudat tartja, szelleme és hangulata tragikus eposszá teszi.» (77—78. l.) Igen szépen van a búcsújelenet mély értelme kifejtve Toldi és Nagy Lajos párbeszédében a hős halálos ágyán. Császár mindig nagy melegséggel szól Arany költeményeinek jelességéről, de e részek közt is kiemelkedik Piroska jellemrajza a *Toldi szerelmében*, hol a szív valódi hangját találta meg.

Mellőzte Császár azokat a nézeteket, amelyekkel nem tudott egyetérteni s épen ezért nem is tartotta őket fontosaknak. Nem említi meg még a könyv végére csatolt Arany-irodalomban sem pl. az én tanulmányomat: *Toldi a természetes ember* (EPHK. 1907), melyben Toldi alakját a Rousseau nyomán keletkezett természetes ember-ideállal hozom összefüggésbe. De, ami még feltűnőbb, sehol sem említi meg Solymossy Sándor Toldi-tanulmányait, melyek

a mondát az európai mondakincsbe kapcsolják bele. Tudjuk, hogy boldogult társunk kétkedéssel fogadta mind a szellemtörténet, mind a folklóre megállapításait s inkább csak a filológiai, oklevélbeli bizonyítékoknak hitt.

Határozott tévedést csak egy esetben találtam. *Bor vitéz* versformájáról azt állítja, hogy: «Ez a mesterkélt forma, mely szinte már boszorkányság, párja nélkül áll a világ elbeszélő irodalmában.» Pedig már Greguss kimutatta (*Arany balladái* 1877. 149. l.), hogy ezt a maláji formát Chamisso ültette át a német költészetbe s világkörüli útján ismerkedett meg vele. Három dala közül a *Todtenklage* a legszebb s Arany ebből két sort át is vett a *Bor vitéz*be, tehát ismernie kellett. Szigetvári Iván később *Arany János pantumja* címmel értekezett e tárgyról s elterjedését bizonyította. (*Irodalomtörténet* 1930.)

Műve Bevezetésében a szerző párhuzamba vonja Arany és Petőfi egyéniségét. Már más is ráutalt e párhuzam elhibázott voltára. Császár szerint Arany «nyugodt és józan, szelíd és békés természet volt», tökéletes ellentéte Petőfinek, «hosszú, csöndes pályát futott meg s élete alig különbözött a mindennapi emberek életétől.» Ez túlzás. Aranyt szokás újabban ilyen nyugodt, magyar parasztnak feltüntetni s ez az elterjedt nézet hathatott Császárra is. De Arany saját prózai és költői vallomásai (Elefántnak néz szunyognyi bajt. Pályám bére égetett, mint Nessus vére stb.) tanúságot tesznek arról a folytonos belső küzdelemtől, melyet Aranynak tehetségével és lelkiismeretével vívnia kellett. Dóczy Jenő *Arany János* c. könyvét Császár afféle «regényes életrajz»-nak nyilvánítja s nem foglalkozik vele, pedig ő és Boda István, akit idéz, szölkak leginkább Arany betegségéről, mely sokszor komor világlátásának is oka volt.

Császár műve így is nyeresége az Arany-irodalomnak.

ZLINSZKY ALADÁR.

Császár Elemér: *A magyar regény története*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1939. K. M. Egyetemi Nyomda. 8-r. 400 l.

Mikor Bakonybélben betegségére gyógyulást keresve s állapotának vélt, lassú javulásán örvendezve, könyvén az utolsó simításokat végezte s az első kefelevonatokat olvasgatta, nem sejtette és nem hittük, hogy *A magyar regény története*nek új átdolgozása utolsó nagyobb munkája lesz. Pedig maga is nagyon várta művének megjelenését és nagy gyönyörűsége telt annak szép kiállításában. Ezt a munkáját tartotta, s joggal, a legtöbbre. Ha Verseghy-életrajzáról az elsőszülöttnek kijáró szeretettel emlékezett is — mindig örült, ha Verseghyről új adatokat és ismereteket közölhetett folyóirataiban bárkitől (érdekes, hogy Isten pontosan annyi időt szánt neki is az életből, mint kedvelt hősének) — leginkább regény-monográfiája nőtt a szívéhez s nagyobb alkotásai közül ez a munkája ért második kiadást.¹ Leghívebben tükrözi is tudós és írói egyéniségét. Meglátszik rajta, hogy az anyag feldolgozásában végig

¹ Három kiadást ért *A magyar hán-mondák kérdésének mai állása és Arany János* c. két fürete. A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században c. akadémiai értekezésének új, bővített és javított átdolgozása most van német nyelven sajtó alatt.

jól megszűrte, gondos analízisek eredményeire támaszkodott. A kielemezést tökéletessé tette Gyulai Páléhoz hasonló, erős kritikai tehetsége, amely abban is mesteréhez idomult, hogy magyar szemmel és rendületlen nemzeti érzéssel építette föl szilárd szintézisét, következetesen alakította ki munkája szerkezetét. Mindezzel egy, szintén Gyulaiéval mérkőző, tiszta etikai alap és erkölcsi fölfogás, de éles logika is járt együtt: e kettő vezette világos, biztos ítéleteihez. A nagy, világirodalmi távlatokat és sokszor ködös összefüggéseket nem kereste, hanem csak a valóban megállapítható kapcsolatokat vette figyelembe. Az így alakult szintézisnek átfogó erejét mindvégig megőrzi, elmélyed a fontosabb, de sohasem aprózódik el a jelentéktelen részletekben. Okos, nyugodt, kellemes előadását áthatja a szépen való gyönyörűsége. Romantikus hajlandóságoktól távol és fölös érzelmességtől menten, intuícója sohasem csalékony. Emberi melegséggel, de mindig a realizmus szilárd talaján áll. Az embert még páratlan, s néha a gyöngeség jó szíve jellemezte; a tudós azonban meggyőződésében hajlíthatatlan volt. Ezeket az adottságokat mutatta már első kiadásában, több életrajz és hosszú kritikai tevékenység után, regénytörténeti összefoglaló munkája, amelynek kialakulásához, gondos készülleteihez tartozik, hogy vázlata megvolt már egy ifjúkorában a magyar regény történetét ismertető szabadliceumi előadássorozatában: a munka egész életén végigkísérte.

De Császár Elemér tudós tehetségének ezek a vonásai magyarázzák meg azt is, hogy mikor munkáját majdnem két évtized múltán újból átdolgozta, az egésznek szerkezetén, a lényegen, a munka gerincén jóformán semmit sem kellett változtatnia; a bevezetésen pedig, amely a regény fajtát jellemzi, csak alig valamit. Ez utóbbit illetőleg már a könyv első megírásakor úgy vélte, hogy a regény elméletének megalkotása önálló, külön feladat, amelynek megoldását nem bírják el könyvének keretei. (Szinyei Ferenc, a műfaj másik hivatott magyar monográfusa is önállóan megjelent tanulmányban s a regényelméletnek csak egyik főproblémájával, a lélek- és jellemrajz technikájának kérdéseivel foglalkozik.) Azért Császár is csupán arra szorítkozott, hogy a modern regénynek deduktív úton való meghatározását adja, s arra sem terjeszkedett ki, hogy az antik vagy kalandos és a modern, az új regények életében a folytonosságot, a fejlődést megmutassa. Heliodoros *Aethiopikájától* kezdve az előbbieken csak az exotikus tájak és népek rajza, hajmeresztő kalandokkal a szálak bonyolítása a cél, a személyek nincsenek még csak egyénítve sem, az író énje teljesen távol áll az eseményektől s élményeknek még híre sincs — a fejlődés mindinkább a nagy távlatoktól az ember felé irányul. A XVIII. században már az én a fontos, író és hős nemcsak közeledik, hanem ugyanaz, s a regényirodalom innen is beljebb, a modern ember belsővilága felé fordul, hogy újabban már a lélektani elemzésnek hajszálfinom, s ezért — nem külső cselekményekkel — megrázó mélységeiig hatoljon. Nem kritikai észrevételnek mondtam el ezt, hanem Császár fölfogásának jellemzésére: mikor beszélgetéseinkben ezt szóvátettem, rögtön rámutatott, hogy a regény elméletében erről lehetne szó; de *ilyen* fejlődés a *mi* regényirodalmunkban nincsen, mert az *Aethiopika* Czobortól

¹ A regény. A belső világ rajza a regényben. Bp., 1926.

Gyöngyösin és Dugonicsan át még a mult század elején is megvan nálunk s nem folytatódik seholsem pásztor- vagy lovagregényekkel, mint fejlődési fokozatokkal, viszont a szubjektív regény, külföldi előzményekből, már a XVIII. században itt van. Ebben is igaza volt: jól tette, hogy ilyen elméleti kérdésekre nem terjedt ki, mert a *magyar* regény multja nem símult e fejlődéshez.

Amit a második kiadás újat hozott, az kétféle irányú átdolgozás eredménye volt. Az egyikkel természetesen értékesíteni kellett Császárnak mindazt, amit az utóbbi húsz esztendő a magyar regény multjából kihámozott. Idetartoztak azok a sikeres forrástanulmányok, amelyekkel György Lajos fáradhatatlan kutatásai gazdagították ismereteinket. A magyar Eulenspiegel vagy Guzman megtalálása épen olyan új indíték volt számára, mint a *Vetter Niklas* honosítása. (Talán csak a Lawrence Sterne-nyomokra nem fordított gondot s nem egységesítette az ú. n. családi regényekben a mult század elején Versegthől Fáy Andrásig átfogónak látszó, de ebben a távlatában még ki nem derített Lafontaine-hatást.) Változtatásokra készítették azok a becses eredmények is, amelyekhez Szinnyi Ferenc nagy monografiái, Papp Ferenc Kemény-életrajza és Zsigmond Ferenc *Jókaija* által jutott. Eötvös *Karthausi*jának egész kis irodalma jelent meg, élén Elek Oszkár tanulmányával. Egyik tanítványa, Bánrévy György, a *Béteky-házról* adott új vonásokat, Lafontaine példájának igazolásával. Ki kellett térnie Ábrányi Kornélnek egy eddig nem méltatott regényére, előkerült Justh Zsigmond *Adámja*, foglalkoznia kellett vele. Anyaga tehát jelentékenyen meggyarapodott, s hogy semmi sem kerülte el figyelmét, az természetes.

Mélyebbre hatnak, de épen ilyen jellemzőek azok a változtatásai, amelyek által a legnagyobbak, Eötvös, Jókai és a különösen szerette Kemény Zsigmond művészetének rajza az új átdolgozásban plasztikusabb lett. Finom az, hogy a sok új tárgy történeti, s a *Karthausi* eredetiségét érintő megállapításokkal szemben a szubjektív és élményi elemeket domborítja ki. Nem a Grande Chartreuse jelenetére gondolok — erre már Ferenczi Zoltán rávilágított, — hanem a végső konklúzióknak új, időtálló megfogalmazására, hogy Eötvös «az idegenből kapott anyagot összeforrasztva élményeivel, átszűrve érzelmein s a mesét és a maga lelki mozgalmait, mint összhangzó egységet állította költői eszméje szolgálatába.». A *Falu jegyzőjéből* találóan emeli ki, hogy Violának nem épen valószínű életsorsát Eötvös hihetővé tudta tenni s alakját gyökeresen magyarrá formálta. — Császár Elemér szívéhez azonban, miként Gyulai Pálhoz is, a regényírók közül legjobban Kemény Zsigmond nőtt oda s ez meglátszik azon a szerető gondon is, mellyel a róla szóló fejezetet valamennyinél alaposabban átdolgozta és elmélyítette. Elég, ha néhány kis új részletére mutatok rá. Az *Izabella királyné*ban Kemény későbbi művészetének kiragyogó elemeit, a korrajzot és a jellemábrázolást Papp Ferenczel egyformán látja; de rámutat a tragikus katasztrófának arra a nagyszerűségére is, amely Keményt Katona József és Arany János mellé már első kísérletében is fölemeli. A *Gyulai Pál* merész romantikájából a szenvedélyeknek Keménynél is páratlan heve kapja meg. Rámutat a *Férj és nő* problémájának drámai küzdelemmé való kitűnő fejlesztésére. Érdekes, ahogyan az *Özvegy és leánya* hősnőivel a *Rajongók* két kiváló férfi-jellemét

állítja szembe, «az erőslékű, de tragikus helyzetében összeroppant szombatos papot, és az emberi gyarlóságaival is nagyszabású uralkodót.» A *Zord időben* az egyének, a nemzet és az ország tragikumának megrázó összerobbanása az, ami új, megkapó vonásokkal egészíti ki régebbi mondanivalóit. — A Jókai-fejezet a kritikus lélek elemző módszerének, a romantikus költővel szemben is élő objektív igazságszeretetének kitűnő példája. Itt Császár egészen elemében van, mert boncoló késének eredményeit a szépben, a költőiben való gyönyörűsége egyensúlyozza, nemzeti érzése és realizmusa egyformán megszólal s mondanivalóinak tömkelegét pompásan rendez el. Új anyagából két ellentétes részletet emlek ki: az egyik Jókai társadalmi tárgyú regényeinek sujtó kritikája, a másik az *Aranyember* szépségeinek meleg, színes méltatása. Mindkettő nagyon jellemző Császár Elemérre, de Jókaira is. — Nagyon érdekes az abszolutizmus idejében Jókai és a nagyok körül alakult «egyszínű» regényirodalomnak fejtegetése is: ezek a regényírók az új idők képét nem tudták megrajzolni, «mert nem akarták önmaguk előtt sem beismerni, hogy a régi Magyarország nincs többé.» — Hogy a legújabb regényeknek az első kiadásban adott képét megpótolta néhány vonással, azt megokolja az elmúlt húsz esztendő gazdag termése. Megbővült, amit Herczeg Ferencről elmondott, s alkalma van Móricz Zsigmonddal és az erdélyi írőkkel kapcsolatban a magyar lelkiség újjáébredéséről, öntudatosodásáról szólni.

Ez a néhány, kiemelt részlet hadd mutassa, hogy milyen vonásokkal gazdagodott Császár Elemér regénytörténete az új kiadásban. Ha még arra is hivatkozunk, hogy az egyes műfajoknak ilyen komoly szintézisű története milyen ritka nálunk, talán sikerült megbizonyítanunk, hogy Császár utolsó nagy alkotása gazdag ajándék volt tudományunknak, szép örökség mindnyájunknak: néki legkedvesebb munkáját, amelyben a tudós egyénisége legelevenebben él, az eddiginél is tökéletesebben, tehetségének legszebb kiteljesedéséül hagyta ránk.

GÁLOS REZSŐ.

Zsigmond Ferenc: A debreceni kollégium és a magyar irodalom. (A debreceni kollégium története. III. k. IV. rész.) A tiszántúli ref. egyházkerület kiadása. [Debrecen], 1940. n. 8-r., 200 l.

A magyar szellem történetében Debrecennek, a magyar kálvinizmus «szellemi és földrajzi középpontjának», külön helye van. Kultúrája egészen a kollégium köré, annak levegőjében kristályosodott ki s onnan hatott mindenkire, akit csak egy szál fűz is multjához. Kettős arculatával, amely egyfelé a dogmákhoz és a szabályokhoz mereven ragaszkodott, a klasszikusokat ápolta s a nyelvújításnak is kemény maradisággal állott ellent, másfelé a fölvilágosodás és a szabadság-eszme áramlataiba vetelte magát, egy sajátos debreceniségnek volt a szülője. A kollégium története, tanárai és az onnan kikerült diákok miatt is, ennek a szellemiségnek a története is, meg egy darab irodalomtörténet is. Zsigmond Ferencnek most megjelent kötete okkal tarthat számot már ezért is az érdeklődésre. Bizonyos adott irányelvek látszólag megkötötték a kezét. Könyve egy nagyobb sorozatnak a része s ezen belül egy olyan munkáé, amely az egész debreceni oktatásügy történetét öleli fel, ez esetben tehát az eredeti célkitűzés a magyar irodalmi oktatás története volt. A fentiekből azonban magától értetődik, hogy a «debreceniségnek» épen

itt van a forrása, a célkitűzés által a föladat csak megbővült, munkája csak megokoltabb lett, mert az iskolakönyvektől a tanárok módszerei felfogásáig mindenre, az egész iskolai életre is ki kellett terjeszkednie. A másik megkötöttség, hogy az egyes írónak csak debreceni kapcsolataira kellett figyelemmel lennie, tehát legtöbbször csak egy részletre terjedhetett ki s ott maradt félben, ahol az irodalomtörténet szempontjai kiszélesbednek — szintén nem volt munkájának gátja, mert a debreceniséget így mutathatta meg a maga tömör valójában. Nem bírálhatni a harmadik, az előszóban nem említett szempontot sem, amely a könyv tárgyából és feladataiból természetesen következik, hogy az egész munkát protestáns, minden ízében kálvinista szellem hatja át: ez a nézőpont egyrészt a Habsburg-kérdésben, másrészt s leginkább az iskolakönyvek bírálatában, tehát nem az irodalom történetét illetően nyilatkozik meg. Zsigmond, ha kell, protestáns kérdésekben is kimondja őszinte, bátor kritikáját: könyvében tárgy és cél az író meggyőződésével összhangban él. Ezeket az adottságokat tehát tudomásul véve, velük nem foglalkozunk. A minket érdeklő eredmény a fontos: a kollégium ősi szelleme, tanárainak konzervatív munkája, ifjúságának pezsgő élete mint összeható gyújtópont jelenik meg Zsigmond munkájában, s okát és magyarázatát adja Debrecen konvergens és divergens befolyásának irodalmunkban. Ezt az eredményt Zsigmond Ferenc művésziessen rajzolja meg. Lelkiismeretes körültekintéssel gondosan összegyűjtött mindent, amivel a kép nemcsak teljessé lett, hanem összefoglalóan egységes is. Csokonai, az ifjabbik Péczely József, vagy Imre Sándor más-más területeken, a legkülönbözőbb együttthatók sugaraitól megvilágítva jelennek meg a múltból élénk vetítve, s mégis külön és együtt a kollégiumnak a magyar irodalom fejlődésére ható erejét jelentik. Egy másik síkon találkoztak Debrecennel Kölcsey Ferenc és Arany János. Zsigmond szálsankint bogozza ki debreceni vonatkozásait s a *Hymnus* költőjéről nem a Csokonai temetésének Beöthyből emlékezetes jelenetét színezi ki, hanem «aufklärista» olvasmányait keresi meg s ezek ellenére is ki tudja domborítani Mészöly Gedeonnal, hogy a világnézetét kialakító vallásos hit a kollégiumban fejlődött ki benne. Arany Jánosnál sem a *Bolond Istókot* aknázza ki, hanem Péczely József költői álláspontjában és tanári működésében keresi meg az okát, hogy Arany eltávolodott a debreceniségtől. Ilyen önmérséklettel végzett munkának becses eredménye, hogy sok mondanivalója van a célkérdésről az irodalomtörténet számára. Munkája Kalmár Györgytől Szabolcskáig és Ady Endréig (mindketten a kollégiumból indultak el) szépen rakott mozaikok összeforrasztásából alakult szilárd, egységes egészé.

Egy-két tárgyi megjegyzést mégsem hallgatok el, hiszen csak szépség-hibákról van szó. A *Ludas Matyinak* pl. 1815-iki, első korcskiadását is, «azon lutskoson» Kerekes Ferenc «pottyantotta ki» a világra; ezt Fazekas maga is tudta, de Kerekes sem titkolta, hiszen ajánlásokkal maga küldte szét. — Háló-Kovács József, Göböl Gáspár veje, maga is a II. Józsefet sirató versek szerzői közé tartozott. — Kalmár György, akinek Zsigmondtól is melegen rajzolt emléke sokkal több figyelmet érdemelne az irodalomtörténettől, mint amennyit Kazinczy miatt a hagyományokból élő köztudat szentel neki, maga is próbálkozott, mint utóbb Varjas János, a leoninus verselés egyik formájával. — A *Polgári Lexikon* nagy jelentősége szük-

ségessé tette volna, hogy Budai Ferencről, szintén a kollégium tanítványáról szó essék, azért is, mert ismeretes, hogy munkájának egyik főforrása, sőt alapja Sinai Miklósnak utóbb elégett kéziratgyűjteménye volt; ezzel Sinai érdemei is méltóbban tűnnének elő. — Le kellene számolni már egyszer nálunk is a divatos, de semmitmondó »praeromantika« szóval, amely nálunk semmi fogalmat sem fed. S mert Zsigmond a »fölvilágosodás« helyett mindig *fölvilágosodottságról* beszél, hadd utaljak az ebben talán mégis illetékes Kantra: a Hettner-féle nagy irodalomtörténet jeligéül az ő mondását idézi: »Wenn denn nun gefragt wird: leben wir jetzt in einem aufgeklärten Zeitalter? so ist die Antwort: Nein; wohl aber in einem Zeitalter der Aufklärung.«

KULCSÁR BÉLA.

Gyomlay Gyula: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssorában. A Magyar Tud. Akadémia kiadása. 8. r. 54 l.

Az inverzióval — a szerzőtől ajánlott *szórendcsere* nem elég világos szó, de legalább is nem egyenlő értékű az inverzióval — a magyar irodalomban, XVIII. századi hírhedt példák után, a múlt század közepe táján találkozunk gyakrabban, és épen Arany János költészetében. De Arany-nál is fejlődésen ment keresztül az inverzió: minél előbbre haladunk az idővel, annál ritkábban találkozunk vele, — a *Buda halála* összerjedelmének még egy huszada inverzió, míg a *Toldi szerelmében* már csak negyedannyi. Arany ezt a szívesen alkalmazott költői fogást a klasszikus költészetből tanulta, de olyan művészettel alkalmazta a magyar irodalomban, hogy vele iskolát teremtett. Az Arany-epigonok, akik mesterük költészetének csak külsőségeit sajátították el, nagy buzgósággal használták fel munkáikban és nem vették észre, hogy ez még nem egyenlő a költészet lényegével. Az évtizedek során — nem utolsósorban az Arany-követők kidőlése miatt — a valamikor oly divatos inverzió elvesztette varázsát és az újabb költőknél jóformán nyomtalanul eltűnt. A mai közönség számára ez a költői fogás valamiképpen az archaikus nyelvnek lett természetes kísérője, a kettő együtt jár, egymást kiegészíti. Igaza van a szerzőnek abban, hogy közönségünk idegenkedését megmagyarázza a sok szempontból elrontott fővárosi nyelv és a zeneiségre való törekvésnek mind szembetűnőbb hiánya; de ez a magyarázat nem teljes. Kiegészítésképpen hozzá kellene tenni azt is, hogy a mai közönség az egyszerűséget, az átlátszó, fordulatmentes stílust követeli meg írójától. Problémák ne az előadásban, hanem a lélekrajzban, ne a nyelvben, hanem az emberben legyenek.

A jeles tudós dolgozata első részében rövid, szemléletes képen számol be a magyar szórend, hangsúly elméletiről és hosszasan foglalkozik Brassai Sámuelnek ebben a kérdésben elhangzott állásfoglalásával. Majd tiszteletreméltó, nagy munkával megvizsgálván a *Buda halálát* és a *Toldi Szerelmét*, — Arany epikus költészetének betetőzéseit — a közel háromszáz inverziót olyan csoportosításban adja, hogy abból az elrontott nyelvérzékű városi olvasó sokat tanulhat.

A leggyakoribb inverzió, amelyet megtalálhatunk a hétköznapi beszédben is, a mondathangsúlyos határozó. Itt a hangsúlyos határozót és igéjét hangsúlytalan, vagy mellékhangsúlyos szók választják el. Ezt a klasszikus költészetben gyakori fordulatot igen gyakran találta meg a szerző Arany-nál. Nagy

számú példát olvasunk a soreleji hangsúlyos tárgyra és alanyra is. A főnévi jelző inverziójáról szólva, találóan mutat rá a szerző arra, hogy a mai közönség a valamikor csak költői műben jogos inverziót a közbeszédben is használja, s pongyolává, értelmetlenné süllyesztette a mindennapi életben. Az ige helye az inverziós sorokban a klasszikus költészet hatása alatt jobbra a sor végén van, de számos példát olvasunk arra is, hogy az ige — főleg az igekötőtlen igéknél — a sor elején áll. Az ú. n. közlés után az is szócska inverziós helyéről olvasunk érdekes és szellemes észrevételeket. Az inverzióval szoros összefüggésben van a verselés ritmusa: amaz ennek a keletkezését akarja elősegíteni azáltal, hogy a mondathangsúlyt hordó szót, vagy szólamot a sor első ütemének első szótagjára helyezi.

Dolgozata második felében Arany János verselését világítja meg Gyomlay. Arany tizenketteseiről szólva, rámutat a költő verselésének legszembetűnőbb sajátosságára, a változatosságra. Arany szakított a hagyományos ritmika és metrika elcsépelet sablonjaival, s jóformán minden lehetséges szótagelosztásra és a ritmus minden változatára adott példát, melyeket a szerző nagy lelkiismeretességgel sorol fel.

A kutató munkáját elsősorban a romlott nyelvévrékü közönségnek, majd az Arany-műveket előadó művészeknek szánta. A füzetből éppen ezért hiányzik az elvont elmélet s mindenütt iparkodik életszerű előadásra, érthető és élvezetes magyarázatra. Munkája értékes példája a könnyedén tanító tudományos könyveknek.

BERCZIK ÁRPÁD.

Doktori értekezések 1938–39-ben.

11. *Lesták Emma: Arany János «Toldi»-ja és Sládkovič András «Detvan»-a.* Budapest, 1939. 8-r. 39 l.

Podhradzky Lajos, aki Sládkovič András tót költőnek *Marína* c. költői művét magyarra fordította (megj. Besztercebányán 1888), a fordítás bevezetésében azt mondja, hogy a költő *Detvan* c. költői műve «a tót *Toldi*, a tót nép kitűnően rajzolt típusa.» Azóta ez a megállapítás átment az irodalmi köztudatba, s a *Detvant* csakugyan mint a tót *Toldit* emlegetik. Önkénytelenül is felvetődik tehát az a kérdés, volt-e a *Detvannak* a *Toldival* valami kapcsolata, volt-e a *Toldinak* a *Detvanra* hatása. Ezt a kapcsolatot, hatást kutatta dolgozatában Lesták Emma, megpróbálta kimutatni egyrészt a külső körülményekből adódó lehetőség, másrészt a két műben szerinte helyenkint föllelhető megfelelő párhuzamok alapján. Ha figyelembe vesszük egy másik író, Gáspár Imre közlését, aki azt mondja, hogy Sládkovič figyelmét ő hívta fel a *Toldira*,¹ akkor még csak fölvetni sem lehet azt, hogy a *Toldinak* hatása volt a *Detvanra*, mert így Sládkovič a *Toldit* csak élete vége felé olvashatta volna. Sládkovič ugyanis 1820-ban született s 1872-ben halt meg. Gáspár Imre, aki — saját kijelentése szerint — Sládkovič-csal szoros ismer-

¹ Gáspár Imre (*Hazánk tót népe*. A tót nép, a tót költészet. Budapest, 1879) ezt írja: «Sládkovič eredetiben olvasta, s szerette Homért, Petrarcat, Goethét; Shakespeare-hez jegyzeteket kezdett írni, Vörösmarty Szózatára felelt, Arany «Toldiját» olvasta, ezt az én kérésemre, Petőfit, Vörösmartyt és Jókait már régóta ösmerte...»

retségben volt, 1855-ben született Nagycsalomján (Hont m.) s így a költő halálakor mindössze 17 éves fiatalember volt és 24 éves volt akkor, mikor ezt a nyilatkozatot leírta. (Műve 1879-ben jelent meg.) Nem akarom e nagyérdemű és rendkívül tisztességes törekvésű magyar íróat meggyanúsítani, de érthetetlennek tartom, hogy

a) Sládkovič Petőfit, Vörösmartyt, Jókait Gáspár szerint már régebben jól ismerte, ellenben Aranyról, vagy pláne egyik munkájáról csak a fiatal, 17 éves Gáspár Imrétől értesült volna;

b) valahogy ellentétben áll ez mindazzal, amit Arany János hatásáról a tót irodalomra tudunk, amiről Bujnák Pál egy egész könyvet írt 1924-ben (*Ján Arany v literatúre slovenskej*. V Praze 1924) s amiről most Csapláros István az EPhK. 1940. évi folyama 85. és köv. lapjain ír.

Gáspár azt is írja művében, hogy Sládkovič, családi nevén Braxatoris, azért lett volna magyargyűlölővé, mert „oly házakba került nevelőnek, melyekben a tót gúny tárgya volt. Ez elkeserítette, s mikor később Stúrral került össze, keserűsége, amelyhez nem sok kell, gyűlöletté lobbant a magyar nemzet iránt” (i. m. 113. lap). Ez sok tekintetben érthetetlen. 1. Sládkovič Stúrral előbb ismerkedett meg s csak azután került 1843-ban Lukács András hodrusbányai nemesi kuriájába nevelőnek. Ez pozsonyi teológiai tanulmányai után történt, és Stúrral Pozsonyban ismerkedett meg. Lukácséknál való nevelősködése után 1843-ban kiment egy évre Halléba teológiai tanulmányai folytatására, s hazatérve, 1844-ben Garamhalásziba (tótul Rybáry) került nemes Bezegh Péter házába, ahol három éven át Bezegh Péter négy árváját nevelte. 1847-ben szentelték pappá, s ebben az évben készült el *Detvana*, megjelenni azonban 1853-ban jelent meg. A költeménynek állítólag *Martin* volt a címe (l. Masarykúv *Slovník Naučný*), később *Detvan* lett. 1847-től Horhályon s 1856-tól haláláig Radványban volt evangélikus pap. Nem tudom elképzelni, hogy akár Lukácséknál, akár Bezeghéknél a tótokat gúnyolták volna, s különösen nem lehet elképzelni, hogy éppen a nevelő tótságot gúnyolták volna, s elképzelhetetlen az is, hogy ezek a magyar érzelmű családok magyargyűlölő nevelőt tartottak volna házukban. 2. Sládkovič kétségelenül tót érzelmű, de csendes, magábamélyedő ember volt, s így érthető, hogy bár 1859-ben az akkor kiadott protestáns pápens dolgában Radvány urával, Radvánszky Antallal ellenvéleményen volt, Radvánszky Sládkovičot nem túrta ki egyházi állásából, hanem vele politikai tértől eltekintve, a legnagyobb egyetértésben élt. Mindezeket el kellett mondanom, mert az én meggyőződésem az, hogy Sládkovič a Bezegh-családnál való nevelősködése alkalmával értesülhetett a Kisfaludy-Társaságnak 1846. február 8-án kiadott következő pályatételéről: «Készíttessék költői beszély, versben, melynek hőse valamely, a nép ajkán élő történeti személy, pl. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz. Forma és szellem népies legyen.» Mármost Sládkovič egy költői elbeszélést írt, Mátyás király idejébe tette ezt, s Mátyás király kedvelt fekete seregébe osztatta be detvai hősét, Mártont. Ez a beállítás — egy tót fiúnak abba a hadseregbe való beállítása, amely Felsőmagyarországot a huszitáktól szabadította meg — csöppet sem mutat engesztelhetetlen magyargyűlöletre.

Lesták Emma dolgozata kezdő író dolgozata, az összehasonlítások, ami a költői részt illeti, mind gyenge lábon állnak, hiszen a két költemény

versformája is más, *Detvan* rímelő, 10+8 szótagú, a *Toldi* nyugati alexandrinus versforma, a külső körülmények azonban a mellett szólnak, hogy a dolgozatnak az a megállapítása, amely magyar fordításában így szól: «A *Detvan* valóban a tót költészet remeke. Hogy azonban azzá lehetett, úgy látszik, abban érdeme van Arany János jeles magyar költői elbeszélésének, a *Toldinak*» (37. lap) — egész nyugodtan aláírható. Lehet, hogy a tót nacionalisták még ennyit is letagadnak, mert hiszen ők képesek olyat is írni és hirdetni, mint amit Škultéty József legutóbb is Madách *Ember tragédiájáról* írt, t. i. hogy *Az ember tragédiája* Doleschall Ágostnak 1791-ben megjelent *Pamětná celému svetu tragoedia o pádu prvňích rodičů* c. műve alapján készült. (Lásd Škultéty: *Nehaňte Vůd moj.* T. Sv. Martin, 1928. 100 lap.) Aki ilyet mond, s ismeri a két művet, — pedig Škultéty ismeri — azt csak az elvakult nacionalizmus vezeti.

Lesták Emma dolgozata alapján annyit el lehet fogadni, hogy Sládkovič 1843—44 óta ismerte a magyar költészet akkori irányát, ami pedig a *Toldi* illeti, időbelileg is valószínűvé teszi, hogy Sládkovič ismerhette a Kisfaludy-Társaság pályázatának körülményeit s a pályázati hirdetményt. Ezt a keveset Sládkovič élete folyásából még a túlzó tót nacionalisták is elfogadhatják. Egyébiránt a dolgozat nagy szorgalommal és sok utánjárással készült s megállapításai között vannak maradandó értékek is.

MELICH JÁNOS.

12. *Machatschek Lucia: Frankenburg Adolt.* Sopron. 1938. A Frankenburg Irodalmi Kör kiadása. 8-r., 72 l.

Frankenburg Adolf, Liszt Ferencnek gyermekkori játszótársa, Sopron megyéből, németajkú gazdatiszti családból indult pályájára, amelyet több magyar gimnázium nevelő hatásának eredményeképpen mindvégig erős hazafias szellem tesz izzig-vérig magyarrá. Működésének java a negyvenes évek szabadság- és reform-eszméinek s az ötvenes-hatvanas évek nemzeti ellenállásának évtizedeire jut, igazi vezető-szerepe azonban sohasem volt. Írt novellákat, útirajzokat és emlékiratokat — valójában azonban vérbeli, szemfüles újságíró volt, aki, mint az *Életképek* szerkesztője, részese s némileg mozgótagja lett a negyvenes évek irodalmi életének. Volt érzéke a komikum, sőt a humor iránt, szemfülessége, a pillanat elméssége és a Sterne—Jean Paul—Saphir teremtette szatirikus vonás tették korában népszerűkké ma már kissé elavult, tréfás írásait. *Bolond Miska* alakját talán a bécsi színpad hagyományaiból hozta, mindenesetre a magyar élclapok megteremtését készítette elő vele. Emlékiratai a legmaradandóbb alkotásai, mert sok érdekes vonást őriztek meg korának irodalmi életéből. A vele foglalkozó irodalom — az újság-cikkeket nem számítva — nagyon szerény. Voltaképpen kimerül Vadnai Károlynak jól sikerült akadémiai emlékbeszédében, Abafi Lajos és Szinnyei reá vonatkozó részletében. (Machatschek bibliográfiáját még Császár kritikátörténetével egészíteném ki.) Sopronra azonban Frankenburg emléke jelképes jelentőségű is: a nyelvében magyarrá, szellemében hazafiúvá nevelődött német polgár képét állítja elénk. Éppen ezért magának az öregkorát ott élt írónak kezdeményezésére alakult a városban irodalmi kör, amely utóbb Frankenburg nevét vette föl. Ez a kör iratta meg doktori értekezésül s adta

ki most Machatschek Lucia füzetét. Meghatódott, sőt érzelmes hangú — ebben nőies — írás, amely az életrajz kibővítésére nem sok gondot fordít, hanem műfajok szerint ismerteti Frankenburg alkotásait. Ítéletei megállják helyüket, de nem eléggé tömör és jellemző a szerkesztőről szóló fejezet (a hosszú névsorok fölöslegesek és nem eléggé részletező az emlékiratok ismertetése: többnyire általánosságokban merül ki. Jól veszi számba Frankenburg novelláit — ezeknek kronológiáját is adja — s a Frankenburgról szóló cikkeket. Rövid összefoglalásnak a dolgozat jól megfelel. Az Irodalmi Körnek azonban továbbra is feladata marad egy Frankenburg-életrajznak s mindannak méltó megíratása, amit a szerkesztő és az emlékiratok írója a magyar irodalmi élet történetének jelent.

KERÉKES EMIL.

13. *Lakner Ilona: Sárosy Gyula.* Debrecen. 1939. 8-r., 121 l.

A dolgozat aránytalanul nagyobb első részében Sárosy részletes életrajzát kapjuk, mely gazdagabb a Wallentinyi-félenél s más jelentőséget is nyert a szerző által is értékesített újabb kutatások tükrében. Lakner végigvezet bennünket a pálya minden rögén, megpróbáltatásán és apró kis titkán. Sárosy életének eperjesi és aradi szaka, környezetének hatása alatt is biedermeier jellegű. Eperjesen még az önképzőkör vezéréként az almanach-lírárt műveli, aradi éveit pedig — alig írva valamit — csendes családi visszavonultságban tölti. A szabadságharc döbbsenti öntudatra. Ekkor írt *Arany trombitája* és népies verseinek egyike-másika az, ami maradandó és ezek azok a versek, melyek az igazi, őszinte Sárosyt mutatják. A forradalom utáni évtized a hanyatlás kora. Bujdosása, fogsága, betegsége, italszeretete egyre gyorsabban viszik a sír felé. Lakner magyarázatot próbál adni arra a kérdésre, hogy miért maradt Sárosy a költészetében megcsillanó képességei ellenére is csak nagyon kisszerű költő. Itt azonban az életrajzi körülmények nem jelentenek mindent. Balassa, Csokonai, Petőfi is hányatott életű magyarok; de Sárosyból hiányzott az ő lángeszük; a nagy költő tehetségének át kell ütnie az egyéni élet mostohaságain is. Sárosy — mint később Lakner is megállapítja — egyike a nagy költőket kísérő és jellemző sok kisebb költőnek. — Sikertült Lakner második célkitűzésének a megvalósítása, amikor Sárosy működését a XIX. század mozgalmas irodalmi és politikai életébe állítja. Ezen a téren szép és sokatmondó lapok olvashatók dolgozatában, s az életrajzi részről fent elmondottak után érthető, hogy a költőről szóló rész a dolgozatnak a soványabb része. De ez nem Lakner hibája: nem akar ismétlésekbe bocsátkozni. Itt is elmondja a legfontosabbakat és felismeri a lényegest, hogy Sárosy almanach-költészete csak modor, csak divat, nem Sárosy igazi arca. Az igazi Sárosy a szabadságharc szülöttje, a Vörösmartyért lelkesedő forradalmár és a népies költő. — A tanulmányt hasznosan egészíti ki a Függelékben egy csomó Sárosy-levél, továbbá a Sárosy-kéziratok jegyzéke. A dolgozat szorgalmas, lelkiismeretes munka eredménye. Nagy tárgy-tisztelete ellenére sem esik a szokásos disszertáció-betegségbe: nem túlozza hőse jelentőségét. Dolgozata becsületos elégtétel a szerencsétlen költőnek és megbízható kalauz a Sárosy-irodalomban.

CSAPLÁROS ISTVÁN.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM.

Az 1939-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Negyedik, befejező közlemény.)

II. Egyes írók. (Befejezés).

Palásti Gyula. *G. P. Palásti Gyula. Irodört.* 157. l.

Pálffy János. Magyarországi és erdélyi urak. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár. 179, 157 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 442—444. l. — Kristóf György. Bp. Szemle. 254. k. 317—318. l. — (Sz. J.) Korunk. 1095—1098. l.

Pálosy Éva. Dr. Végh Rozmaring. (Regény.) — Ism. M. L. Napk. II. 331. l.

Pap Károly. Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára. Debrecen. 638 l., 1 arcképmell. — Ism. Kende Gábor. Irodört. 190—191. l. — Nagy Sándor. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 73. k. 122—124. l. — yi. Bp. Szemle. 255. k. 190—192. l. — EPhK. 248. l. — L. B. Koszorú. VI. k. 46—48. l.

Császár Elemér. Pap Károly. Koszorú. VI. k. 56. l.

Giday Endre. Pap Károly irodalmi munkássága. Pap Károly-Emlékkönyv. 629—636. l.

Révész Imre. Emlékezésül. Pap Károly-Emlékkönyv. 432—433. l.

Papp Ferenc. *Melich János* üdvözlő beszéde Papp Ferenchez. Akad. Ért. 236—239. l.

Passuth László. Esőisten siratja Mexikót. (Regény.) 505 l. — Ism. Borbély László. M. Prot. Lapja. 111. l. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 558—559. l. — Kardos László. Nyugat. II. 117—118. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 21. sz. — Eugen Kerpel. P. Lloyd. 160. reggeli sz. — (v. m.) M. Nemzet. 148. sz. — Ujs. 104. sz. — Esti Kurir. 126. sz. — K. Nemzeti Ujs. 126. sz. — F. J. P. Napló. 106. sz. — Déchy Liane. Vigilia. 455—456. l. — Vásárhelyi Z. Emil. Erd. Helikon. 659—661. l. — Erdősi Károly. Élet. II. 693. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 91—92. l. — Vajda Endre. Prot. Szemle. 552. l.

Pásztor Béla. Méregkóstolók. (Versek.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. II. 119—120. l. — Pap Gábor. Korunk. 718. l. — s. i. Ujs. 98. sz. — Vészi Endre. Népszava. 72. sz. — K. A. P. Napló. 92. sz. — Végh György. Vigilia. 309—320. l. — Kovalovszky Miklós. Szép Szó. 251—252. l.

Patay Lajos. Küzdelem. (Regény.) — Ism. M. Protestánsok Lapja. 14. l.

Pataj Sándor. *G. P. Pataj Sándor. Irodört.* 157—158. l.

Pázmány Péter. *Sárkány Oszkár.* Ismeretlen felelet Pázmány Bizonyos okaira. M. Könyvszemle. 185—186. l.

Sik Sándor. Pázmány. Az ember és az író. 449 l. — Ism. Fábán István. Napk. II. 158—161. l. — Szerb Antal. Nyugat. II. 114—115. l. — Alszegehy Zsolt. IK. 184—186. l. — Félegyházy József. Kat. Szemle. 602—604. l. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 154. sz. — András Károly. Új Élet. 322—323. l. — Rónai György. Vigilia. 602—603. l. — Vadkerti Béla. M. Kultúra. II. 140—141 l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 29. sz. — Halász Gábor. Prot. Szemle. 582—583. l. — Boldizsár Iván. Jelenkor. 1. sz.

Sik, Alexander. Der Kardinal und Siebenbürgen. P. Lloyd. 115. reggeli sz.

Tamás Endre. Pázmány írói arca. Élet. I. 1030. l.

Zimándi Pius. Pázmány Péter a társadalmi kérdésekről. Theologia. 238—244. l.

A nemzetnevelő Pázmány. Bp. Hirl. 18. sz.

Pekár Gyula. Ultima Canzone. (Elbeszélések.) — Ism. (L. B.) Koszorú. 105. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 19. sz. — P. Lloyd. 86. esti sz. — (K.) P. Napló. 104. sz. — Bp. Hirl. 86. sz. — P. Hirl. 138. sz. — Uj Nemzedék. 83. sz. — II — Nemzeti Ujs. 115. sz. — E. K. Élet. II. 251. l.

Császár Elemér. Pekár Gyula síremlékének felavatása. Koszorú. 5. k. 117—118. l.

Lázár Béla. Könyv Pekár Gyuláról. Császár Elemér emlékezésével. 167 l. — Ism. Az író könyvéről. Koszorú. 5. k. 110—111. l. — Falu Tamás. Uj Idők. 446. l. — B. A. M. Nemzet. 59. sz. — Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 662—663. l. — Pintér Jenő. Irodört. 80—81. l. — Császár Ernő. IK. 404—406. l. — Nemzeti Ujs. 92. — Rh. M. P. Napló. 76. sz.

Lázár Béla. Pekár Gyula párizsi évei. Pap Károly-Emlékkönyv. 206—223. l.

Petelei István. *Veégh Sándor.* Petelei Istvánról. Kristóf-Emlékkönyv. 280—284. l.

Péterfy Jenő. Magyar irodalmi bírálatok. Kiadja: Dénes Tibor. — Ism. Kemény István. P. Napló. 1. sz.

Elek Artúr. Emlékezés Péterfy Jenőre. Nyugat. II. 237—245. l.

Rédey Tiwadar. Eugen Péterfy und das zwanzigste Jahrhundert. P. Lloyd. 261. esti sz.

Sonkoly István. Péterfy Jenő mint műbíráló. 76 l. — Ism. Nagy Vilmos. M. Középisk. 1938. 126—127. l. — Nemz. Ujs. 1937. VIII. 3. sz. — Bp. Hirl. 1938. VII. 31. sz. — P. Hirl. 1938. X. 16. sz.

Petőfi Sándor. *Bach Vera.* Ismeretlen Petőfi-vers nyomában? EPhK. 195—197. l. — Gulyás József hozzászólása. U. o., 373—374. l.

Bory István. «Ott essem el én, a harc mezején...» Ujs. 172. sz.

U. az. A segesvári mítosz. P. Napló. 172. sz.

U. az. Szeptember 8. Ujs. 205. sz.

Elek Oszkár. Carducci Petőfiről. Irodört. 31—32. l.

U. az. Sehonnai bitang ember. M. Nyör. 26. l.

Fodor József. A proféta eltűnésének kilencvenedik esztendeje. P. Napló. 173. sz.

g-ő. Das Petőfibildnis. P. Lloyd. 172. reggeli sz.

Habán Jenő. Jüsi János. Petőfi János vitéze és több költeménye most jelent meg japáni nyelven. Nemzeti Ujs. 81. sz.

(*hrl.*) Petőfi. Függetlenség. 172. sz.

Hungarus Viator. Petőfi németül. Debr. Szemle. 183. l.

Illyés Gyula. Petőfi eltűnése. Kelet Népe. II. 7. sz.

Jánossy Gábor. Üzen a mult a — manak. Ujs. 172. sz.

Kardos Albert. Petőfi és anyja. Debreceni Szemle. 364. l.

Kenessey Péter. Beszélgetés Barátosi Lénárral Lajossal, aki azt állítja, hogy megtalálta Petőfi sírját Szibériában. Est. 145. sz.

Kenessey Péter. Petőfi sírja után is kutat a bizottság, mely Gyóni hamvaiért utazik Szibériába. Est. 180. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Petőfi sírja. Debrecen. IV. 30. sz.

Kozocsa Sándor. Petőfi levele Arany Jánoshoz. Tükör. 497. l.

Lénárd János. Amikor Petőfi is megbukott. M. Nemzet. 122. sz.

Lágti Ernő. Az erdélyi Petőfi-kultusz és Meltz Hugó. Pásztortűz. 323—326. l.

Lukács György. Petőfi és Ady. Korunk. 721—726. l.

Mezey István. Petőfi diadalútja Japánban. Diárium. 57—59. l.

Mikó Gábor. Petőfi eszmenyítő képzelete. Kristóf-Emlékkönyv. 169—176. l.

Móricz Zsigmond. Petőfi. P. Lloyd. 172. reggeli sz.

U. az. Petőfi 90 éve halt meg. Kelet Népe. II. 7. sz.

Nemes Ádor. Petőfi nem alkuszik. Új Hang. 2. sz.

(*n. k.*) Petőfi farkasfoga. Est. 96. sz.

Nyírtor Zoltán. Menekülés Petőfihöz. Nemzeti Ujs. 280. sz.

Raffay Sándor. Petőfi szobránál. Koszorú. 5. k. 193—198 l.

Rozgonyi Endre. Tancsics, Petőfi, Kossuth. Korunk. 193—198. l.

- Strém István.* Petőfi Szibériában. Ujs. 172. sz.
Szép Ernő. Petőfiről. Ujs. 257. sz.
Tamás Ernő. Kilencven éve tűnt el Petőfi Sándor a csatatéren. P. Hirl. VII. 30. sz.
U. az. Petőfi, a színbíráló. P. Hirl. Képes Vas. 11. sz.
Vándor Kálmán. Most száz éve a Felvidéken írta első versét Petőfi Sándor. Ujs. 1. sz.
Zlinszky Aladár. Miért írta Petőfi A helység kalapácsát? Pap Károly-Emlékkönyv. 578—590. l.
A halhatatlan Petőfi útján. Népszava. 151. sz.
Körözlevél Petőfi Sándor ellen. Népszava. 136. sz. — Ujs. 157. sz.
Ma kilencven éve ... Est. 173. sz.
Nemzeti dal. Nemzeti Ujs. 61. sz.
Petőfi é. l. P. Hirl. 173. sz.
Petőfi kilencven éve. Magyarország. 173. sz.
Petőfi kultusza. Koszorú. 5. k. 114—115. l. és 6. k. 55. l.
Petőfi görögül. Koszorú. 5. k. 115. l.
Petőfi János vitéze japánul. Koszorú. 5. k. 186—187. l.
Petőfi reliquiák. P. Hirl. 180. sz.
Petőfi új szobra. Népszava. 95. sz.
Új könyv Petőfiről. Koszorú. 5. k. 114—115. l.
Petőfi Zoltán. Krúdy Gyula. Petőfi Zoltán Pesten. P. Napló. 126. sz.
Petri Mór. Naplemente fáklalángja. (Versek.) 144 l. — Ism. László István. Kat. Szemle. 370—371. l. — Halász László. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közl. 72. k. 380. l.
vitéz Barnabás István. Petri Mór. Néptanítók Lapja. 368—369. l.
Pintér Jenő. [Brisits Frigyes.] Pintér Jenő. Ciszterci rend Szt. Imre gimn. évkönyve. 17—18. l.
Dongó Orbán. Pintér Jenő. Bp. Szent László gimn. évkönyve. 3—4. l.
(G. B.) Pintér Jenő. Árpád gimn. évkönyve 3—4. l.
Kenessey Péter. Beszélgetés Pintér Jenővel. Est. 214. sz.
Koczab Frigyes. Pintér Jenő. Bp. Fáy András gimn. évkönyve. 4—6. l.
Koczogh András. Pintér Jenő. Toldy Ferenc gimn. évkönyve. 6—9. l.
Lenquel Miklós. Pintér Jenő. Bp. Zrínyi Miklós gimn. évkönyve. 9—11. l.
Párkányi Norbert. Pintér Jenő. Bp. Zrínyi Ilona leánygimn. évkönyve. 3—4. l.
Szinnyei Ferenc. Egy évforduló. Irodört. 46. l.
Sz. J. Pintér Jenő. Bp. Kemény Zsigmond gimn. évkönyve. 5—6. l.
Újvári Pálné Lovas Ilona. Pintér Jenő. Az Erzsébet Nőiskola Ért. 5—6. l.
Vándor Kálmán. Beszélgetés Pintér Jenővel. Ujs. 229. sz.
Várdai Béla. Pintér Jenő. Bp. Széchenyi István gimn. évkönyve. 3—5. l.
Pintér Jenő. Új Idők. I. 927. l.
Pintér Jenő. Néptanítók Lapja. 773—774. l.
Pintér Jenő kormányzói kitüntetése. P. Hirl. 129. sz.
Pintér Jenő nyugalomban. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közl. 73. k. 67—68. l.
Pintér Jenő nyugalomban. Koszorú. 6. k. 57. l.
A budapesti tankerület igazgatóinak búcsúja Pintér Jenő tankerületi főigazgatótól. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közl. 73. k. 106—111. l.
Eugen Pintér. P. Lloyd 213. esti sz.
Pintér Jenő nyugalomba vonul. Ujs. 213. sz.
Pintér Jenő. Bajusz Györgyné leánygimn. évkönyve. 3—4. l.
Pintér Jenő. Bp. Vörösmarty Mihály gimn. évkönyve. 3—4. l.
Pintér Jenő. Szent Margit leánygimn. évkönyve. 6. l.
Pintér Jenő. Bp. Széchenyi István felsőkeres. isk. évkönyve. 3—6. l.
Pintér Jenő. Bp. piarista gimn. évkönyve. 20—23. l.
Pintér Jenő. Bp. Gizella királyné évkönyve. 3—4. l.

- Pintér Jenő. Bp. Eötvös József gimn. évkönyve. 3—4. l.
 Pintér Jenő. Orsz. nőképző egyesülete évkönyve. 5—6. l.
 Pintér Jenő. Szent Lujza-intézet évkönyve. 12. l.
 Pintér Jenő. Szt Gellért felsőkeresk. isk. évkönyve. 5. l.
 Pintér Jenő. Verbőczy István gimn. évkönyve. 5. l.
 Pintér Jenő. Mátyás kir. gimn. évkönyve. 3—4. l.
 Pintér Jenő. A bp. V. ker. Bolyai-gimn. ért. 3. l.
 Pintér Jenő. A Szekeres Margit magán leánygimn. évkönyve. 3. l.
 Pintér Jenő. Lázár Piroska leánygimn. évkönyve. 3—4. l.
 Pintér Jenő. Egyetemi kath. gimn. évkönyve. 3—4. l.
 Plesz Erzsébet. G. P. Plesz Erzsébet. Irodört. 58. l.
 Pokorny Emánuel. G. P. Pokorny Emánuel. Irodört. 211. l.
 Polgár Sándor. G. P. Polgár Sándor. Irodört. 58. l.
 Poots András. *Gulyás József*. Adalék Poots András munkásságához. IK. 67—68. l.
 Prohászka Ottokár. *Possonyi László*. Prohászka hagyatéka. Nemzeti Ujs. 77. sz.
 Pusztai Sándor. Pók a tükrön. (Versek.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. I. 262. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 6. sz. — Horváth Richárd. M. Kultura. 62. l. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 6. sz. — Rónay György. Vigilia. 604—605. l. — Székely László. Vasi Szemle. 269—270. l.
 Rab Gusztáv. Diana társadalma. (Regény.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 12. sz. — L. M. M. Nemzet. 59. sz. — (zs. e.) Népszava. 50. sz. — —k— a. Bp. Hirl. 65. sz. — P. Hirl. 138. sz. — (—b.) Esti Ujs. 76. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 59. sz. — (K. K.) P. Napló. 70. sz. — (E. K.) Elet II. 118. l. — Székely Tibor. Új Idők. I. 751. l.
 C. Szemere Klára. Látogatás Rab Gusztávnál. Új Idők. I. 606—607. l.
 C. Sz. K. Beszélgetés Rab Gusztávval. Bp. Hirl. 76. sz.
 Rábely Miklós. G. P. Rábely Miklós. Irodört. 110. l.
 Radnóti Miklós. Meredek út. (Versek.) 60 l. — Ism. Tükör. 306. l. — k. s. Kat. Szemle. 305. l. — Lesznai Anna. Nyugat. I. 121—123. l. — Forgács Antal. Korunk. 476. l. — zy. Színházi Magazin. 4. sz. — Esti Kurir. 35. sz. — Paku Imre. Erd. Helikon. 370—371. l. — Németh Andor. Szép Szó. 73—74. l.
 Radó Árpád. Viharos napok. (Elbeszélések.) — Ism. D. K. Korunk 716—717. l.
 Raffy Ádám. Heródes. (Regény.) 352 l. — Ism. Kardos Tibor. Diárium. 46. l. — Szegő Endre. Libanon. 10—11. l. — M. Szemle. 36. k. 2. sz. XI. l. — Esti Ujs. 53. sz. — Nemzeti Ujs. 6. sz. — P. Napló. 6. sz. — G. Elet. II. 30. l.
 Rajka László. G. P. Rajka László. Irodört. 58. l.
 György Lajos. Rajka László élete és tudományos munkássága. Erd. Muz. 313—332. l.
 Rákosi Jenő. *Kozocsa Sándor*. Rákosi Jenő levele Zivuska Jenőhöz. IK. 387—388. l.
 Ma tíz éve halt meg Rákosi Jenő. P. Hirl. 31. sz.
 Ráskai Ferenc. Önvédelem. (Versek.) — Ism. sz. Ujs. 98. sz. — Esti Kurir. 87. sz.
 [Ráskai Lea.] Boldog Margit legendája. — Ism. Kenyeres László. Diárium. 35. l.
 Ravasz Árpád. G. P. Ravasz Árpád. Irodört. 110. l.
 Reineit Mária, Benkéné. Hazafelé. (Versek.) — Ism. Sajó Péter. M. Kultura. 95. l.
 Reményik Andor. Győri parkban. (Versek.) — Ism. B. A. M. Nemzet. 76. sz.
 Reményik Zsigmond. Büntudat. (Regényes önéletrajz) 253 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. 127. l. — Vész és kaland. (Regény.) — Ism. Lovass Gyula. Napk. 549—550. l. — Bóka László. Ország Utja. 318. l. — Kardos László. Nyugat. I. 412. l. — Pap Gábor. Korunk. 472—474. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 13. sz. — Esti Kurir. 166. sz. — (ny.) Est. 60. sz. — g. l. M. Nemzet. 86. sz. — Ujs. 53. sz. — (p. h. gy.) Magyarország. 55. sz. — (Zsigmond.) Népszava. 58. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 59. sz. — Fodor József. P. Napló. 56. sz. — Gáspár Zoltán. Szép Szó. 166—168. l.

- Réti Ödön.** *G. P. Réti Ödön.* Irodört. 158. l.
- Révész Vidor.** *G. P. Révész Vidor.* Irodört. 158. l.
- Reviczky Gyula.** *C. M. Reviczky Gyula.* Élet. II. 91. l.
- Havas István.** Reviczky Gyula. Koszorú. 6. k. 1—7. l.
- Megyeri Ella.** Stuart Mária sárga ruhája. P. Hirl. 155. sz.
- Ifj. Raics István.** Az 50 éve halott Reviczky. Nemzeti Ujs. 158. sz.
- G. La Rosée Erzsébet.** Reviczky Gyula. M. Lányok. 443. l.
- Vajthó László.** Reviczky Gyula. — Ism. Turóczi-Trostler József. P. Lloyd. 295. reggeli sz. — (v. l.) Magyarország. 293. esti sz.
- Vajthó László.** Reviczky a humorról. Mitrovics-Emlékkönyv. 475—518. l.
- Vajthó László.** Reviczky Gyula önarcképe. Pap Károly-Emlékkönyv. 586—552. l.
- Vas, Stefan.** Reviczky. P. Lloyd. 148. r. sz.
- Vas István.** Reviczky emlékezete. Nyugat. II. 34—38. l.
- Végh György.** Reviczky Gyula. Vigilia. 557—559. l.
- Reviczky Széver.** *Kozocsa Sándor.* Híres írói párhajok. Tükör. 704—705. l.
- Kosáryné Réz Lola.** A föld ködében. (Regény.) — Ism. Az író könyvéről. Koszorú. 5. k. 245—247. l. — P. Lloyd. 126. reggeli sz. — Debreczeny Lilla. Prot. Szemle. 391—392. l. — B. A. M. Nemzet. 92. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 81. sz. — (K—ly K.) P. Napló. 86. sz. — Baráth Ferenc. Vigilia. 383—384. l. — Marék Antal. Új Idők. I. 647. l.
- Császár Elemér.** Kosáryné Réz Lola székfoglalója. Koszorú. 5. k. 118—120. l.
- Riedl Frigyes.** *Gyenes István.* Riedl Frigyes. 88 l. — Ism. Hm. Irodört. 41. l. — — — Pannonia. 104. l.
- Rubinyi Mózes.** Friedrich Riedl. P. Lloyd. 178. reggeli sz.
- Ritoók Emma.** Tévelygők. (Regény.) — Ism. P. Lloyd. 24. reggeli sz.
- Rolla Margit.** Ezüstharang. (Versek.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 8. sz.
- Rónay György.** 1. Lábadó angyal. (Regény.) — Ism. —ár—án. Magyarország. 157. sz. — Új Nemzedék. 288. sz. — 2. Keresztút. (Regény.) 270 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 353—354. l.
- Rott Nándor.** *G. P. Rott Nándor.* Irodört. 110. l.
- Rozner István.** Téli verőfény. (Versek.) — Ism. Új Nemzedék. 284. sz.
- Rubinyi Mózes.** Rubinyi Mózes. Klny. a VI. ker. br. Wesselényi fiú felsőkeresk. isk. Évkönyvéből. 4 l.
- Rudnóy Teréz.** Osztott szerelem. (Regény.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 23. sz. — K. S. P. Lloyd. 109. esti sz. — H. L. Népszava. 89. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 126. sz. — Déchy Liane. Vigilia. 603—604. l.
- Ruszkabányai Elemér.** Ágrólszakadtak. (Regény.) Pécs. 352 l. — Ism. M. Nemzet. 131. sz. — dks. Kat. Szemle. 668. l. — Új Magyarország. 123. sz. — (—m—) P. Napló. 131. sz. — 8 Órai Ujs. 113. sz. — (l.) Esti Ujs. 124. sz.
- Salamon Ernő.** Szegények küszöbén. (Versek.) — Ism. Esti Kurir. 35. sz. — Molter Károly. Erd. Helikon. 736—738. l.
- Saphir Móríc Gottlieb.** *Friedländer Sára.* Saphir Móríc Gottlieb. 104 l. — Ism. L. J. Irodört. 147. l.
- Sárközi György.** Dózsa. (Történelmi dráma.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. II. 56—57. l. — Szabó István. M. Nemzet. 110. sz. — K. A. P. Napló. 110. sz. — Darvas József. Kelet Népe. 382—383. l.
- Sárosy Gyula.** *Historiás.* Az emlékezés éve. Népszava. 70. sz.
- Sásdy-Schack Béláné.** Elkésett versek. — Ism. Ujs. 44. sz.
- Schneider János.** *G. P. Schneider János.* Irodört. 58. l.
- Schöpfung Aladár.** Vihar az akváriumban. (Regény.) 230 l. — Ism. Lovass Gyula. Napk. 546—547. l. — Lukács Gáspár. Diárium. 112—113. l. — Bóka László. Ország Utja. 319. l. — G. G. F. Kat. Szemle. 434—435. l. — Forrács Antal. Korunk. 712—713. l. — M. Szemle. 36. k. 2. sz. XIV. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 19. sz. — Vajda Endre. Prot. Szemle. 390—391. l. — Szabó István. M. Nemzet. 86. sz. — G. L. U. o., 110. sz. — Ujs. 83. sz. — Máriáss Imre. Bp. Hirl. 86. sz. — Hunyady Sándor. Magyarország. 85. sz. — (—a.) 8 Órai Ujs. 67. sz. — b. gy. Népszava. 83. sz. — Kállay Miklós

- Nemzeti Ujs. 110. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 86. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 300—301. l. — Fábián István. Vigilia. 563. l. — Kerékgyártó Imre. Élet. I. 1006. l. — Rónay György. M. Kultúra. I. 378—379. l.
- Török Sophie.* Arcképvázlat Schöpfung Aladáról. Nyugat. I. 403—405. l.
- Schöpfung Aladár.* Vallomás új regényemről. Tükör. 304—305. l.
- Serly Lajos. G. P. Serly Lajos. Irodört. 110. l.
- Sérió Kálmán. Esett hó. (Versek.) — Ism. Szamosi József. M. Élet. 10. sz.
- Sík Sándor. Sík Sándor ötven éves. Nemzeti Ujs. 16. sz.
- Simon László. G. P. Simon László. Irodört. 110. l.
- Simonfay Margit. Nyolcszor egy. (Regény.) — Ism. Új Nemzedék. 272. sz. — Ujs. 268. sz. — Marik Klára. M. Női Szemle. 218. l.
- Sinka István. Vád. (Versek.) — Ism. vitéz Varga Imre. M. Ut. 30—31. sz. — Barsi Dénes. M. Élet. 8. sz.
- Solymossy Sándor. *Ortutay Gyula.* Solymossy Sándor a szegedi egyetemen. Ethnogr. 188—192. l. Kiny. is. 5 l.
- Solymossy Sándor munkáinak jegyzéke. Ethnographia. 360—364. l.
- Somlyó György. A kor ellen. (Versek.) — Ism. Baráth Ferenc. Nyugat. II. 120. l. — t. P. Lloyd. 76. reggeli sz. — s. i. Ujs. 65. sz.
- Somlyó Zoltán. *Erdős Jenő.* Sirató sorok. Szép Szó. 8—10. l.
- Somogyi László. Hegyi beszéd. (Versek.) — Ism. (B. F.) P. Napló. 137. sz.
- Somogyvári Gyula, vitéz. 1. A város meg a sárkány. (Regény.) 200 l. — Ism. Csura Miklós. Kat. Szemle. 496. l. — Z. J. Fáklya. 2. sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 11. sz. — Marék Antal. Új Idők. 332. l. — P. Lloyd 53. reggeli sz. — B. A. M. Nemzet. 53. sz. — Kunszery Gyula. M. Nemzet. 76. sz. — (v. k.) Ujs. 47. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 47. sz. — Máriáss Imre. Bp. Hírl. 41. sz. — P. Hírl. 135. sz. — B. Új Nemzedék. 162. sz. — P. Napló. 76. sz. — Pusztai Sándor. M. Kultúra. I. 254—255. l. — pálczei Horváth Lajos. M. Élet. 4. sz. — rj. Soproni Szemle. 182—183. l. — 2. Ne sárgulj fűzfa! (Regény.) — Ism. Új Nemzedék. 290. sz. — (Fr.) P. Lloyd. 290. esti sz. — (p. l.) Ujs. 290. sz. — P. Hírl. 29. sz.
- Soós Lajos. Kenesei partok alól. (Versek.) Ényi Döme bevezetésével. Balatonkenese. 16 l. — Ism. (—a.) Kat. Szemle. 634. l. — Váth János. Balaton. 62. l. — Balatoni Kurir. VII. 13. sz. — Vasi Szemle. 360. l.
- Ényi Döme.* Soós Lajos, a Balaton poétája. Képek Balatonkenese multjából és jelenéből. 5. füzet. 3—5. l.
- Soós László. 1. Az Almieri-trió. (Regény.) — Ism. Thurzó Gábor. Napk. 155—157. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 77—78. l. — K. Nemz. Ujs. 24. sz. — Iltés Endre. Nyugat. I. 32—33. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 1. sz. — Rónay György. M. Kultúra. 185. l. — Szakáts László. Vigilia. 72—73. l. — Jékely Zoltán. Prot. Szemle. 278—279. l. — (m.) Bp. Hírl. 6. sz. — 2. Kormorán. (Regény.) — Ism. Tükör. 12. sz.
- Sötér István. Fellegjárás. (Regény.) 346 l. — Ism. Thurzó Gábor. Napk. 536—539. l. — Haraszthy Gyula. Diárium. 106—107. l. — Halász Gábor. Nyugat. II. 108. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 24. sz. — Halász Gabriel. P. Lloyd. 173. reggeli sz. — O. P. Pannonh. Szemle. 308. l. — (K.) Kat. Szemle. 606. l. — Ujs. 120. sz. — Esti Kurir. 131. sz. — (T. D.) Esti Ujs. 126. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 131. sz. — Sz. S. Új Élet. 449. l. — Lovass Gyula. Vigilia. 559—561. l. — J. F. Kelet Népe. II. 7. sz. — Kardos László. Nyugat. II. 183. l. — Rónay György. M. Kultúra. II. 41—42. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 354. l. — Bodnár István. M. Élet. 8. sz.
- Stella Adorján. Ld. *Békeffi István.*
- Sugár Ottó. G. P. Sugár Ottó. Irodört. 58. l.
- Sulyok Ildá. G. P. Sulyok Ildá. Irodört. 110—111. l.
- Sümei Vilmos. G. P. Sümei Vilmos. Irodört. 59. l.
- Szabó Dezső. 1. Miért? (Regény.) — Ism. vitéz Kémeri Dezső. M. Élet. 8 sz.
- Ajtay Miklós.* Szabó Dezső esztétikája. M. Élet. 6. sz.
- Bodor György. Szabó Dezső és a magyar közelet. M. Ut. 19. sz.
- Brogányi Kálmán.* Szabó Dezső a kisebbségi magyarok között. M. Élet. 6. sz.

- B—sz I—n. Szabó Dezső. Fialat Magyarság. 124. l.
Csanády György. Testvére Bőjthe Jánosnak. M. Élet. 6. sz.
Csiby Lajos. A 60 éves Szabó Dezső. Erd. Szemle. 5. sz.
Fábián István. Az örökké fiatal Szabó Dezső. Napk. 534—536. l.
Féja Géza. Szabó Dezső jubileumi estje. Kelet Népe. 371—372. l.
Gergely Gergely. Szabó Dezső stílusa. — Ism. M. Kultúra. I. 223. l.
Gombos Gyula. Tanítás a szabadulásra. M. Élet. 6. sz.
Gy. A. A Szabó Dezső emlékest margójára. M. Út. 22. sz.
Jancsó Béla. Szabó Dezső írói arca. Pásztortűz. 267—270. l.
(Jóó Tibor.) Szabó Dezső hatvan éves. Prot. Szemle. 267—268. l.
Kállay Miklós. A hatvanéves Szabó Dezső. Nemzeti Ujs. 116. sz.
Katona Jenő. Szabó Dezső ünnepe. M. Nemzet. 117. sz.
Kiss Ernő. Az elhallgatott Szabó Dezső. M. Út. 12. sz.
Kodolányi János. Csak magyar földből nőhetett. M. Élet. 6. sz.
U. az. Szabó Dezső az író és az ember. M. Út. 19. sz.
Kunszery Gyula. A 60 éves Szabó Dezső. M. Protestánsok Lapja. 73—74. l.
Lénárd János. Ifjú szívekben s mindig tovább. M. Nemzet. 116. sz.
Móricz Zsigmond. Ott állok mellette. M. Élet. 6. sz.
Morvay István. Szabó Dezső írása és élete terjed. M. Út. 19. sz.
Németh Antal. Szabó Dezsőről a lexikon. M. Élet. 6. sz.
Németh Károly. A 60 éves Szabó Dezső beszél önmagáról. Est. 105. sz.
Németh László. Szabó Dezsőről. M. Élet. 7. sz.
Papp Béla. Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus. Prot. Szemle. 240—244. l.
Rómay, Georg. Der sechzigjährige D. Szabó. P. Lloyd. 116. reggeli sz.
 —s— a. Szabó Dezső. Népszava. 61. sz.
Sándor József. Farkas-ügy. Korunk. 444—446. l.
Sinkó Ferenc. Szabó Dezső hatvan éve. Új Élet. 210—211. l.
Szabó Dezső. Anyám. M. Élet. 6. sz.
U. az. Rokonaim. M. Élet. 6. sz.
Szabó Zoltán. Szabó Dezső a szellemi honvédelemről. M. Nemzet. 247. sz.
 És mégis Szabó Dezső. M. Út. 19. sz.
 A 60 éves Szabó Dezső. Ujs. 117. sz.
 Az elsodort falu 20 éve. Új Nemzedék. 97. sz.
 Szabó Dezső. M. Élet. 4. sz.
 Szabó Dezső-ünnep a Városi színházban. M. Élet. 6. sz.
 Szabó Dezső ünnepe. Magyarország. 117. sz.
 —. Szabó Dezső. Ország Útja. 369—371. l.
 Szabó Dezső. Tükör. 381. l.
 Szabó Dezső 60 éves. M. Út. 19. sz.
 Szabó Dezső a Csodálatos élet olasz fordításáról. M. Nemzet. 151. sz.
Szabó István. G. P. Szabó István. Irodört. 59. l.
Szabó Károly. Hajnali napfény. (Versek.) Szombathely. — Ism. Weöres Sándor. Vasi Szemle 182—183. l.
Szabó László. A te gyöngyeid. (Versek.) Nagykőrös. — Ism. Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 88—89. l. — B. A. M. Nemzet. 76. sz. — Bp. Hirl. 76. sz.
Szabó László, Cs. Magyar néző. — Ism. Csuka Zoltán. Láthatár. 325—327. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Llyod. 131. reggeli sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 148. sz. — Esti Kurir. 131. sz. — Incze Béla. Új Élet. 387. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 393—395. l. — Gál István. Erd. Helikon. 586—588. l. — Szabó Endre. Pásztortűz. 439—440. l.
Szabó Lőrinc. 1. Harc az ünnepért. (Versek.) 170 l. — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 6. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 236—238. l. — (y.) Ung. Jahrb. 354. l. — 2. Válogatott versei. — Ism. V. L. Magyarország. 286. reggeli sz.
Kozocsa Sándor. Szabó Lőrinc. Diárium. 100—102. l.
Szabó Mária, Szentmihályiné. 1. Felfelé. (Regény.) 480 l. — Ism. Z. J. Fáklya. 2. sz. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 496. l. — Szabó Ferenc. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 309. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 11. sz. — C. Szemere Klára. Új Idők. 488. l. — P. Lloyd 53.

reggeli sz. — K. Gy. M. Nemzet. 115. sz. — Radnainé Szörédi Ilona. Uj Magyarság. 160. sz. — Ujs. 40. sz. — Uj Nemzedék. 268. sz. — (K—ly K.) P. Napló. 47. sz. — E. K. Élet. II. 379. l. — 2. Zrinyi Ilona. (Regény.) — Ism. Uj Nemzedék. 286. sz. — Nemzeti Ujs. 268. sz. — g. P. Lloyd. 269. reggeli sz. — Ujs. 266. sz. — 3. Örök társak. (Regény.) — Ism. Borbély László. M. Protestánsok Lapja. 78. l. — Szabó Ferenc. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 72. k. 181. l. — Debreczeny Lilla. Prot. Szemle 267. l. — S. Szabó József. Bp. Szemle. 253. k. 112—117. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 1. sz. — Semjén Gyula. Vigilia. 159. l. — R. Sz. I. Uj Magyarság. 5. sz. — (v. P. J.) Esti Ujs. 14. sz. — —r— P. Napló. 1. sz. — 4. Émberé a munka. — Istené az áldás. (Regény.) 541, 576. l. — Ism. —df— Bp. Szemle. 254. k. 110—115. l.

Első regényem születése. Uj Idők. 396. l.

B. I. Szentkirályiné Szabó Mária. Uj Magyarság. 252. sz.

Szabó Pál. Szakadék. (Regény.) — Ism. Reményi József. Uj Élet. 273—274. l. — (V. S.) U. o. 382. l. — Jankovich Ferenc. Nyugat. I. 410—412. l. — Veres Péter. Kelet Népe. 257—258. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 13. sz. — Darvas József. M. Nemzet. 65. sz. — V. K. Ujs. 59. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 70. sz. — Barsi Dénes. M. Élet. 6. sz.

Darvas József. 1918. Kelet Népe. II. 8. sz.

Tollhegygyel. M. Kultúra. 96. l.

Szabó Richárd. *t. Vier ungarische Lyriker der nachklassischen Epoche in einem Rahmen.* P. Lloyd. 29. reggeli sz.

Szabolcska Mihály. *Bóka, Ladislao.* Michele Szabolcska. Corvina. 672—675. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Szabolcska Mihály és barátai. Debreceni képes kalendárium.

Szacsvay Imre. *C. L. Emmerich* Szacsvay. P. Lloyd. 117. reggeli sz.

Galamb Sándor. Szacsvay Imre. M. Nemzet. 117. sz.

G. P. Szacsvay Imre. Irodört. 158. l.

Pataki József. Szacsvay Imre meghalt. Uj Magyarság 117. sz.

Porzolt Kálmán. Szacsvay Imre meghalt. P. Hirl. 117. sz.

Meghalt Szacsvay Imre. Magyarország. 117. sz.

Szacsvay Imre halála. P. Napló. 117. sz.

Szalay László. *Halász Gábor.* Szalay László. Nyugat. I. 144—149. l.

Szalóky Dániel. G. P. Szalóky Dániel. Irodört. 111. l.

Szász Károly (püspök). *vitész Barnabás István.* Szász Károly. Néptanítók Lapja. 201—202. l.

Kéky Lajos beszéde Szász Károly emléktáblájának felavatásán. Akad. Ért. 188—189. l.

Szász Károly ifj. Harangszó. (Versek.) 96 l. — Ism. Pallós Kornél. Kat. Szemle. 564—565. l. — Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 88. l. — (G. J.) Koszorú. 5. k. 243. l. — M. Szemle. 36. k. 2. sz. XIV. l. — —u— P. Napló. 104. sz. — Tükör 10. sz. — Vietórisz József. Prot. Szemle. 518—519. l.

Szász Menyhért. G. P. Szász Menyhért. Irodört. 111. l.

Tamás Ernő. Szász Menyhért. Sajtó. 2. sz.

Meghalt Szász Menyhért. Esti Kurir. 28. sz. és 8 Órai Ujs. 28. sz.

Szathmáry István. *Rákóczi földje visszatér.* (Versek.) — Ism. sz. zs. Ujs. 85. sz. — M. J. Bp. Hirl. 76. sz. — (G. I.) Nemzeti Ujs. 81. sz. — P. Napló. 76. sz. — Falu Tamás. Uj Idők. I. 564. l.

Szathmáry Károly. *P. Gulyás József.* P. Szathmáry Károly naplója. IK. 284—294.; 377—387. l.

Szathmárhégyi Dónát. *Grancsárok éjszakája.* (Regény.) Budafok. — Ism. Edelényi Achilles. M. Kultúra. 208. l.

Széchenyi István gróf naplói. Szerk. és bevezetéssel ellátta: Vizota Gyula. 1. 5. köt. (1836—1843.) XCI, 840 l. — Ism. Halász Gábor. Századok. 228—230. l. — 2. 6. köt. CVII, 810 l. — Ism. Kumlik Emil. P. Lloyd. 160. reggeli sz. — Császár Ernő. Irodört. 188—190. l. és IK. 301—303. l. — Szinnyei Ferenc. Napk. II. 330—331. l.

- Bajcsy-Zsilinszky Endre.* Széchenyi vagy Kossuth? Magyarország. 225. sz.
Gálos Rezső. Széchenyi István négy levele. IK. 373—377. l.
Hlatky Endre. Sajtópolitikai eszmék a «Kelet Népe»-ben. Sajtó 2—3. sz. — Ism. Sajtó. 6. sz. — P. Lloyd. 148. reggeli sz.
Mesterházy Jenő. A Széchenyi-emléktábla. M. Lélek. 764—766. l.
Szent-Katolnay Béla. Széchenyi István álláspontja. Ujs. 70. sz.
Thier László. Széchenyi- emlékek. Soproni Szemle. 309—315. l.
Váradi József. Széchenyi életlátása. A nemzetiségi kérdés. 48 l. — Ism. (L. S.) Ung. Jahrb. 124. l. — J. Gy. Pannonh. Szemle. 64—65. l.
Viszota Gyula. Korizmcis László látogatása gr. Széchenyi Istvánnál 1858-ban. Akad. Ért. 201—207. l.
Szécskay György. Baltimorei rapszódia. (Versek.) Pittsburg. — Ism. S. A. Tükör. 220—221. l. — Ünnepe. 6. sz.
Szegváry Mihály. Kincses világ. (Elbeszélések.) Szentes. 184 l. — Ism. C. M. Kat. Szemle. 181. l. — Élet. 327. l. — Horváth Richárd. M. Kultúra. 62. l.
Székely Júlia. A repülő egér. (Regény.) 299 l. — Ism. Nagy Méda. Napk. 453. l. — Kádár Erzsébet. Nyugat. I. 408—409. l. — M. Szemle. 36. k. 2. sz. XIV. l. — Délibáb 12. sz. — Esti Ujs. 70. sz. — D. v. K. P. Lloyd 70. reggeli sz. — Vajda Endre. Prot. Szemle. 389—390. l. — Kunszery Gyula. M. Nemzet. 131. sz. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 607. l. — P. Hirl. 68. sz. — Ujs. 69. sz. — Esti Kurir. 110. sz. — (b. s.) Népszava 83. sz. — (I. V. E.) Esti Ujs. 92. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 81. sz. — Zigány Miklós. Vigilia. 305—306. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 318. l.
Székely Tibor. Magányos úriember. (Regény.) — Ism. E. K. Élet. II. 379. l.
Szegfű Gyula. k. a. Szegfű Gyula a Kisfaludy-Társaságban. M. Nemzet. 254. sz.
Szemere Miklós. *Gálos Rezső.* Szemere Miklós, a költő, Olaszországba készül. Tükör. 547—548. l.
Szemere Pál. *Bakos József.* Szemere Pál mint rimszóttáíró. M. Nyelv. 40—41. l.
Rédey Tivadar. Szemere Pál emlékezete. Bp. Szemle. 252. k. 354—358. l.
Szemlér Ferenc. Más csillagon. (Regény.) Kolozsvár. 166 l. — Ism. Kovács György. Láthatár. 279—280. l. — Sárkány Oszkár. Ország Ujs. 371—372. l. — Szenczei László. Páztortűz. 180—181. l. — Szentimrei Jenő. Korunk. 713—716. l. — Ujs. 72. sz. — Csonka Ferenc. Uj Élet. 356. l. — Molter Károly. Erd. Helikon. 507—511. l.
Vita Zsigmond. Szemlér Ferenc és a fiatal erdélyi írónemzedék. Kelet Népe. II. 8. sz.
Szenczei László. Korom és korona. (Regény.) — Ism. Féja Géza. Magyarország. 222. sz. — Csuka Zoltán. Láthatár. 501. l. — Nagypál István. Nyugat. II. 292—293. l. — Jancsó Elemér. Páztortűz. 505—506. l.
Szenczi Molnár Albert. *Hegyaljai Kiss Géza.* Szenczi Molnár Albert. Vasárnap. II. 26. sz.
Szendrey Miklós. Eszményi házasság. (Rajzok.) 128 l. — Ism. T. M. Pannonh. Szemle. 57. l. — Pallós Kornél. M. Kultúra. 61—62. l. — Bp. Hirl. 18. sz.
Szente Arnold. G. P. Sente Arnold. Irod. tört. 59. l.
Szentgyörgyi Sándor. G. P. Szentgyörgyi Sándor. Irod. tört. 158. l.
Szentimrei Jenő. Ferenc tekintetes úr. (Regény.) — Ism. Holló Ernő. M. Út. 22. sz. — Esti Kurir. 160. sz. — J. Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 160. reggeli sz. — g. Est. 140. sz. — (—r.) Kat. Szemle. 635. l. — Bodor Aladár. M. Nemzet. 184. sz. — Uj Magyarság. 167. sz. — or — Magyarország. 138. sz. — Kalmár Ernő. Napk. II. 372—373. l. — 8 Órai Ujs. 116. sz. — Zimándi Pius. Vigilia. 562. l. — Szenczei László. Erd. Helikon. 513—517. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 29. sz. — Vajda Endre. Prot. Szemle. 584. l. — Holló Ernő. Erd. Szemle. 6—7. sz.
Szentkúthy Miklós. Fekete reneszánsz. (Regény.) — Ism. Esti Kurir. 292. sz.

- Vajda Endre.* Az intellektuális író. Prot. Szemle. 255—260. l.
- Szentmiklóssy Alajos.* Bökversek. Bevezető tanulmánnyal kiadta: Tóth Károly. 75 l. — *Ism.* K. N. Irodört. 145. l.
- Szilágyi Béla.* Uj Tristia. (Versek.) — *Ism.* Uj Nemzedék. 290. sz.
- Színi Gyula.* *Farkas Lajos.* Színi Gyula. — *Ism.* Kerékgyártó Imre. Élet. 427. l.
- Révész Béla.* Színi Gyula. Ujs. 35. sz.
- Szitnyai Zoltán.* 1. Ember nélkül. (Regény.) — *Ism.* Ujs. 243. sz. — (b. s.) Népszava. 246. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 288. sz. — Thurzó G. P. Lloyd. 254. esti sz. — Thurzó Gábor. Vigilia. 742—744. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 237. l. — 2. A boc. (Regény.) — *Ism.* Az író könyvéről. Koszorú. 5. k. 247. l. — (y.) Est. 123. sz. — Ujs. 119. sz. — (—rdy.) P. Hirl. 122. sz. — (H. L.) Népszava. 107. sz. — Uj Nemzedék 124. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 143. sz. — Rónay György. M. Kultúra. II. 122. l. — Szabó Endre. Pásztortűz. 441. l.
- Havas István.* Szitnyai Zoltán székfoglalója. Koszorú. 5. k. 151—153. l.
- Marék Antal.* Szitnyai Zoltán. Napk. 510—513. l.
- Szkárosi Horváth András.* *Édes István.* Szkárosi Horváth András. Népszava. 265. sz.
- Szombathy Viktor.* 1. Elesni nem szabad. (Regény.) Pozmus. — *Ism.* Incze Béla. Uj Élet. 388. l. — 2. És mindenki visszatér. (Regény.) — *Ism.* Uj Nemzedék. 289. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 286. sz. — j. u. P. Lloyd. 292. reggeli sz.
- Szoszna Demeter György.* *Gács B. Emilián.* Szoszna Demeter György kéziratoss énekeskönyve. 1714—1715. Pannonhalma. 109 l. — *Ism.* Kerekes Emil. IK. 192. l.
- Szrubian Dezső.* Akácok árnyékában. (Rajzok.) — *Ism.* Esti Ujs. 137. sz.
- Sztankai Gyula.* G. P. Sztankai Gyula. Irodört. 59—60. l.
- Sztankó Béla.* G. P. Sztankó Béla. Irodört. 111. l.
- Szuchy Endre.* G. P. Szuchy Endre. Irodört. 158. l.
- Szűdi György.* Kitagadva. (Versek.) — *Ism.* Berkó Sándor. Korunk. 1100—1101. l.
- Tábori Jenő.* G. P. Tábori Jenő. Irodört. 111. l.
- Takáts Gyula.* Május. (Versek.) Pécs. — *Ism.* Várkonyi Nándor. Nyugat. II. 118—119. l. — Rónay György. Vigilia. 565. l. — K. E. Élet. II. 673. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 160. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 30. sz.
- Tamás Sári.* Törvény. (Versek.) — *Ism.* Radnóti Miklós. Nyugat. I. 263. l.
- Tamási Áron.* 1. Ragyog egy csillag. (Regény.) — *Ism.* K. S. Fáklya. 2. sz. — 2. Énekes madár. Székely népi játék 3 fv. Nemzeti Színház. 1939. szept. 16. — *Ism.* Szira Béla. Kat. Szemle. 608. l. — Csuka Zoltán. Látbatár. 457—458. l. — Rédey Tivadar. Napk. II. 334. l. — Élet. II. 602—603. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 226—227. l. — Saád Béla. M. Kultúra. II. 158. l. — Benedek Marcell. Uj Idők II. 428. l. — 3. Szülőföldem. — *Ism.* Térey Sándor. Napk. II. 67—70. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 111. l. — Kovács György. Látbatár. 183—184. l. — Mártonfalvi Gábor. Erd. Helikon. 219—220. l. — Fėja Géza. Kelet Népe. 259—260. l. — Holló Ernő. M. Út. 22. sz. — Kállay Miklós. Képes Krón. 25. sz. — Karl Sebestyén. P. Lloyd. 121. reggeli sz. — Ernyei Gáspár. Prot. Szemle. 391. l. — Lukács Gáspár. Kat. Szemle. 606—607. l. — Possonyi László. Nemzeti Ujs. 166. sz. — Ujs. 115. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 148. sz. — Esti Kurír. 137. sz. — Esti Ujs. 124. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 131. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 301—303. l. — Lovass Gyula. Vigilia. 561. l. — Hessek Béla. Erd. Helikon. 383—386. l. — E. K. Élet. II. 379. l. — Nógrády Zoltán. M. Kultúra. II. 130. l. — Járosi Andor. Pásztortűz. 448—450. l. — (sul.) Erd. Szem. e. 3. sz. — 4. Tündöklő Jeromos. Népi játék 3 fv. Nemzeti Színház. 1939. IV. 22. — *Ism.* Forcher Irma. M. Protestánsok Lapja. 75. l. — Szira Béla. Kat. Szemle. 307—308. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 343—344. l. — Fėja Géza. Kelet

Népe. 312—314. l. — Pálmai Kálmán. M. Út. 17. sz. — B. L. Élet. I. 830. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 283. l. — Matolcsy Andor. Uj Idők. I. 681. l. — M. Női Szemle. 114—115. l. — Gombos Gyula. M. Élet. 5. sz. — 5. Virágveszedelem. (Elbeszélések.) — Ism. Kalmár Ernő. Napk. 547—549. l. — Fėja Géza. Kelet Népe. 60—61. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 5. sz. — Nagy József. M. Kultúra. 190. l. — Zigány Miklós. Vigilia. 70—72. l. — Esti Kurir. 18. sz. — Máriáss Imre. Bp. Hirl. 6. sz. — (—) Esti Ujs. 35. sz. — K. Élet. I. 1006—1007. l.

Csuka Zoltán. Három beszélgetés kincses Kolozsváron. Esti Ujs. 47. sz.

Fėja Géza. A kolozsvári és a budapesti Jeromos. Magyarország. 93. sz.

Illés Endre. Jegyzetek a Tündöklő Jeromoshoz. Erd. Helikon. 446—449. l.

Juhász Géza. Tamási Áron. Debr. Szemle. 168—172. l.

(m. l.) Szegény székely nép... Népszava. 114. sz.

Támedly Mihály. Róder Pál. Támedly Mihály. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közl. 73. k. 96—97. l.

Tarczay Gizella. Lemondott egy fejedelem. (Versek.) 188 l. — Ism. Lukács Gáspár. Diárium. 48. l. — M. Szemle. 35. k. 3. sz. XIV. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 8. sz. — B. A. M. Nemzet. 18. sz. — P. K. Kat. Szemle. 607. l. — Néptanítók Lapja. 115. l.

Tatár Zoltán. Ld. Kiss András.

Tatay Sándor. Jelek a porban. (Novellák.) — Ism. —ár—án. Magyarság. 157. sz. — Ujs. 288. sz.

Telegdi Miklós. Fényi András. Telegdi Miklós. 48 l. — Ism. T. L. Irod-tört. 143—144. l. — Rónay György. Vigilia. 602. l. — Nagy József. M. Kultúra. II. 125. l.

Zimándi Pius. Telegdi Miklós. Vigilia. 322—328. l.

Tersánszky J. Jenő. 1. Die Hasengulasch. — Legende. 207 l. — Ism. (l. sp.) Ung. Jahrb. 355. l. — 2. A vezérbika emlékiratai. (Regény.) — Ism. Borbély László. M. Protestánsok Lapja. 31. l. — Szabó Endre. Erd. Helikon. 297—299. l. — Nagy Lajos. Nyugat. I. 116—117. l. — Pap Gábor. Korunk. 88—89. l.

Baráth Ferenc. Tersánszky J. Jenő. bemutatkozott. P. Napló. 109. sz.

Mme Sans-Gêne. Iróból zenebohóc. Napk. 434—435. l.

Valei Sándor. Író, aki szteppel és két hangon füttyöl. Ujs. 109. sz.

Tessitori Nóra. B. A. Tessitori Nóra, a magyar vers apostola. M. Nemzet. 66. sz.

Thaly Kálmán. Fėja Géza, Ki írta a kuruckölteményeket? Magyarország. 96. sz.

Kertész Dániel. Az elfelejtett Thaly Kálmán. Uj Magyarság. 6. sz.

R. M. A nagyságos fejedelem íródeákja. P. Napló. 1. sz.

Vas, Stefan. Koloman v. Thaly. P. Lloyd. 29. reggeli sz.

Thury Lajos. Mindenki mást szeret. (Regény.) — Ism. Uj Nemzedék. 284. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 286. sz. — Magyarország. 290. reggeli sz.

Thurzó Gábor. Az adósság. (Regény.) — Ism. Sz. M. Magyarság. 122. sz. — Tükör 10. sz. — Szinnyi Ferenc. Napk. II. 419—420. l. — T. P. Lloyd. 253. esti sz. — Rónay György. Vigilia. 634. l. — Clauser Mihály. M. Kultúra. II. 222. l.

Tipák Irén. G. P. Tipák Irén. Irod-tört. 111. l.

Tisza István. Gross Emil. Tisza István. Ujs. 240. sz.

Tóth Endre. Néhány ismeretlen Tisza-levél. Prot. Szemle. 528—530. l.

Török Pál. Tisza István mint államférfi. Prot. Szemle. 524—528. l.

Tolnai Vilmos. Pintér Jenő és Kozocsa Sándor. Egy titokzatos vers. Irod-tört. 196—197. l.

Tolnay Klári. Lányi Viktor. Tolnay Klári, a „grófkisasszony.“ P. Hirl. Vas. mell. 11. sz.

Tomcsa Sándor. Műtét. Szinmű. Kolozsvári Magyar Színház. — Ism. R. Nagy András. Erd. Helikon. 358—359. l.

Tompa Imre. G. P. Tompa Imre. Irod-tört. 60. l.

Tompa Kálmán. G. P. Tompa Kálmán. Irod-tört. 158. l.

Tompa Mihály. Böngésző. Ismeretlen Tompa-levél. Irod-tört. 197—198. l.

Harsányi Zsolt. A féltékeny Tompa. P. Hirl. 129. sz.

- Hegyaljai Kiss Géza.* Mi van a fekete könyvben? Ünnepek 6. sz.
Hegyaljai Kiss Géza. Tompa. Debrecen. IX. 24. sz.
Toncs Gusztáv. *Esztergom Feren.* Toncs Gusztáv. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közöny 72. k. 171-173. l.
G. P. Toncs Gusztáv. Irod.tört. 60. l.
Torkos László. *Csatár István.* Meghalt Torkos László, a százestendős költő, Arany-tanítvány. P. Hirl. 63. sz.
G. P. Torkos László. Irod.tört. 111-112. l.
Kemény István. Meghalt Torkos László. P. Napló. 63. sz.
Kutas Kálmán. Torkos László. Prot. Szemle. 237-239. l.
P. A. Torkos László Köszeg díszpolgára. Vasi Szemle. 190-191. l.
Reinport Elek. Torkos László költészete. A bpesti ev. gimn. ért. 3-9. l. —
 Ism. Nagy Sándor. Irod.tört. 186. l.
Ruhmann Jenő. Torkos László. Soproni Szemle. 101-103. l.
Torkos László. Ujs. 62. sz.
 Meghalt Torkos László. P. Hirl. 63. sz.
 Torkos László halála. Koszoru. 5. k. 183-184. l.
 Torkos László kapta az ideai Petőfi-nagydíjat. Koszoru. 5. k. 179-182. l.
 Torkos László köszönete. Koszoru. 5. k. 125-126. l.
 A 100 éves Torkos László kapta a Petőfi-nagydíjat. Magyarország. 60. sz.
Tormay Cecile. 1. Bujdosó könyv. 2 köt. — Ism. -s. Nemzeti Ujs. 229. sz. — Marék Antal. Új Idők. II. 381. l. — 2. A régi ház. (Regény.) — Ism. -y. Ung. Jahrb. 129. esti sz. — (L) Népszava. 100. sz. — Új Nemzedék. 124. sz. — Függetlenség. 121. sz.
Hankiss János. Tormay Cecile. 275 l. — Ism. László Erzsébet. Irod.-tört. 138-140. l. — P. Lloyd. 144. reggeli sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 148. sz. — Cavallier József. IK. 406-408. l. — Marék Antal. Új Idők. II. 158. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 30. sz. — László Erzsébet. M. Női Szemle. 195. l.
Pankotay Ella. Tormay Cecile. M. Női Szemle. 41-45. l.
 (—) A napkeleti ember Nyugaton. Népszava. 14. sz.
Toronyi István. Égnek az asztagok. (Versek.) Szombathely 110 l. — Ism. Várdai Béla. Kat. Szemle. 549-550. l.
Tóth Árpád. *Paku Imre.* Tóth Árpád. P. Napló. 6. sz.
Toronyi István. A szépség költője: Tóth Árpád. Pásztorház. 76-77. l.
Vajda Endre. A lírai vers felépítése Tóth Árpádnál. Pap Károly-Emlékkönyv. 528-534. l.
Tóth Jenő. G. P. Tóth Jenő. Irod.tört. 60. l.
Tóth Kálmán. Nők az alkotmányban (Vig.) Galamb Sándor átdolgozásában. Nemzeti Színház. 1939. szept. 30. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 636. l. — Rédey Tivadar. Napk. II. 379. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 260. l. — Saád Béla. M. Kultúra. II. 158. l. — Benedek Marcell. Új Idők. II. 475. l.
Kozocsa Sándor. Híres írói párbajok. Tükör. 705-707. l.
Tóth László. Pénztár 9-2-ig. (Regény.) 250 l. — Ism. Szirák Ferenc. Kat. Szemle. 51-52. l. — Élet. 327. l. — Rozványi Vilmos. M. Kultúra. I. 89.
Tóth-Pál József. *Dávid Tibor.* Költők, rímek, parasztok. Nemzeti Ujs. 164. sz.
Tóth Tihamér. P. Tóth Tihamér, az író Élet. I. 839. l.
Tömörkény István. *Kozocsa Sándor.* Tömörkény István kiadatlan verse és emléksorai. Irod.tört. 153-155. l.
Török Gyula. *Lengyel Imre.* Török Gyula, az író. Pap Károly-Emlékkönyv. 224-241. l.
Török Kálmán. G. P. Török Kálmán. Irod.tört. 112. l.
Török Rezső. Nehéz ma férjhez menni. — Ism. P. Lloyd. 148. reggeli sz. — Ujs. 121. sz.
Török Sándor. 1. Fábri, a költőáncos. (Elbeszélések.) — Ism. Th. P. Lloyd. 284. esti sz. — (v. k.) Ujs. 278. sz. — Szalóczy Pelbárt. M. Kultúra. II. 226. l. — Tükör. 745. l. — 2. Örök vasárnapok. (Regény.) 286, 186 l. — Ism. Majthényi György. Napk. 157-159. l. — Tükör. 70. l. — Galambos Gruber

Ferenc. Kat. Szemle. 425-427. l. — Az író könyvéről. Koszorú. 5. k. 113. l. — Nagypál István. Nyugat. I. 118-120. l. — M. Szemle. 35 k. 3. sz. XIV-XV. l. — Fábíán István. M. Kultura. 122-123. l. — Fábíán István. Vigilia. 73-74. l. — Ünnepe. 3. sz. — Hencze Béla. Prot. Szemle. 277-278. l. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 12. sz. — (B. B.) P. Napló. 29. sz.

Török Sophie. 1. Öröme születélt. (Versek.) — Ism. M. Női Szemle. 151. l. — 2. Nem vagy igaz! (Regény.) 191. l. — Ism. Hunyady Sándor. Nyugat. II. 42-43. l. — Kádár Erzsébet. U. o. II. 43-46. l. — B. A. M. Nemzet. 143. sz. — (yli.) Magyarság. 62. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 148. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 397-398. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 355. l. — M. Női Szemle. 151. l.

Török Sophie. Miért lettem magyar? Nyugat. II. 129-134. l.

Tury Károly. G. P. Tury Károly. Irod. tört. 158. l.

Tutsek Anna. Tutsek Anna 70 éves. Esti Kurir. 77. sz.

Anna Tutsek — siebzig Jahre alt. P. Lloyd. 77. reggeli sz.

Ujvári Sándor. A véletlenek embere. (Regény.) — Ism. Borbély László. M. Protestánsok Lapja. 159. l. — (k-ly.) P. Napló. 143. sz.

Undi Imre. A regénygyár. (Vig. regény.) — Ism. Uj Nemzedék. 151. sz.

Uray Tivadar. L. V. Uray Tivadar. P. Hirlap. 286. sz.

Urbán Eszter. Én mentem át a hidon. (Versek.) — Ism. k. u. Ujs. 65. sz.

Vachott Cornélia. Kozocsa Sándor. Vachott Cornélia emlékezete. Mitrovics-Emlékkönyv. 460-474. l.

Vajda János. ifj. Hegedűs Sándor. Vajda János és két verse. Uj Idők. 213. l.

Vajda Péter. Kemény Gábor. Vajda Péter és a magyar protestáns hivatástudat. Protestáns Tanügyi Szemle. 4. sz.

Vályi Nagy Géza. Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér. — Ism. Író a könyvéről. Koszorú. 5. k. 109-110. l.

Varázséji Bela. G. P. Varázséji Bela. Irod. tört. 158. l.

Várdai Béla. Happ József. Várdai Béla. A bpesti X. ker. áll. Széchenyi gimn. Évkönyve. Klny. is: 12 l. — Ism. Nagy Sándor. Irod. tört. 185. l.

Varga Dénes. G. P. Varga Dénes. Irod. tört. 60. l.

Varga Lajos. G. P. Varga Lajos. Irod. tört. 159. l.

Várnai Zseni. Legyen meg a Te akaratod. (Versek.) — Ism. Ujs. 104. sz. — Berkó Sándor. Népszava. 72. sz. — F. A. P. Napló. 86. sz.

Váró Éva, Biróné. Tavaszból-nyárba. (Versek.) — Ism. Molter Károly. Erd. Helikon. 738-739. l. — Maksay Albert. Pásztorút. 255-256. l. — Telekyné Ferenczy Marcella. Erd. Szemle. 4. sz.

Városi István. Dimidius. (Költemény.) — Ism. (L. Gy.) Élet. II. 813. l.

Vas Gereben. Kozocsa Sándor. Vas Gereben levele Májer Istvánhoz. IK. 70. l.

Vas István. A menekülő muzsa. (Versek.) — Ism. Tükör. 306-307. l. — Kunszery Gyula. M. Prot. Lapja. 46. l. — Weöres Sándor. Nyugat. I. 123-124. l. — Halász Gábor. U. o. II. 112. l. — Berkó Sándor. Korunk. 476-477. l. — Takáts Gyula. Kelet Népe. 131-132. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 6. sz. — Halász Gabriel. P. Lloyd. 173. reggeli sz. — t. t. P. Lloyd. 13. reggeli sz. — -kó-ar. Népszava. 24. sz. — (F-r.) P. Napló. 24. sz. — Szemlért Ferenc. Erd. Helikon. 378-379. l. — Urbán Jenő. Szép Szó. 253. l.

Vasas Mihály. Ki tud róla. (Regény.) — Ism. Sötér István. Napk. 551-552. l. — Baráth Ferenc. M. Nemzet. 47. sz. — Sándor József. Szép Szó. 173. l.

Vaszary Gábor. 1. A szökevényekkel mindig baj van. (Regény.) — Ism. Ujs. 287. sz. — 2. Kislány a láthatáron. — Ism. P. Lloyd. 149. reggeli sz. — Ujs. 121. sz. — (*) Esti Ujs. 139. sz. — 3. Bubus. Szövege: Színházi Magazin. 6. sz. — 4. Szegény fiatalok. (Regény.) — Ism. Divinyi Mihály. Diárium. 37-38. l. — (-r.) Esti Ujs. 6. sz. — -r. Élet. II. 30. l. — 5. Sie Berlin. 342 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 355-356. l.

Vaszary János. Mondj igazat! Komédia 3 fv. Andrassy Színház. 1939. II. 4. — Ism. Máthé M. Lajos. M. Kultura. 124. l.

Váth János. Solt anyja. (Regény.) Füred. — Ism. Gerézdi Rabán. Pannonh. Szemle. 304-305. l. — Dömötör Sándor. Vasi Szemle. 356. l. — 2. Halásztüznél. (Elbeszélések.) — Ism. Gerézdi Rabán. Pannonh. Szemle. 304-305. l. — 3. Galileai halászok. (Regény.) Kalocsa. — Ism. L. E. Győri Szemle. 98. l. — Gerézdi Rabán. Pannonh. Szemle. 304-305. l.

Vécsey Zoltán. A siró város. (Regény.) 494 l. — Ism. Semetkay József. Diárium. 78-79. l. — Kardos László. Nyugat. I. 412-413. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 4. sz. — M. Szemle. 36. k. 2. sz. XVI. l. — Rozványi Vilmos. M. Kultura. 89-90. l. — Szakáts László. Vigilia. 225-227. l. — Szính. Magazin. 4. sz. — Csura Miklós. Kat. Szemle. 634. l. — Esti Ujs. 35. sz. — (K-ly K.) P. Napló. 1. sz. — T. Élet. I. 1131. l.

Versey Ferenc. *Gálos Rezső.* Verseyh Ferenc kiadatlan költeményei. IK. 156-169. l.

Rubinyi Mózes. Verseyh Ferenc. Ujs. 115. sz.

Vértess József. A nagy palatium. (Regény.) — Ism. P. Napló. 81. sz.

Vézi Endre. Gyerekek a karján. (Regény.) — Ism. Birkás Endre. Diárium. 38. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 184-185. l. — P. Napló. 1. sz.

Vidor Marcel. Örök szerető. (Versek.) — Ism. P. Lloyd. 170. reggeli sz. — sz. Ujs. 143. sz.

Visnovszky Rezső. G. P. Visnovszky Rezső. Irodrtört. 159. l.

Visnovszky Rezső. Néptanítók Lapja. 343. l.

Volnovich Géza. *Galamb Sándor* a szegedi Magyar Passióról. Nemzeti Ujs. 164. sz.

Kárpáti Aurél. A Magyar Passió felujítása a szegedi Dom-téren P. Napló. 173. sz.

Possonyi László. Magyar Passió. Nemzeti Ujs. 172. sz.

Vörösmarty Mihály. Csongor és Tünde. Ford.: Mohácsi Jenő. — Ism. Pukánszky Béla. Bp. Szemle. 252. k. 126-128. l. — Der kleine Bund. 47. sz.

Bóka Ladislao. Michele Vörösmarty. Corvina. 118-122. l.

Császár Zoltán. Vörösmarty ifjúkori fordításkísérletei. IK. 68-70. l.

Csekey István. A százéves „Szózat“ és hatása a külföldön. Bp. Szemle. 253. k. 257-283. l.

Faggyas Jolán. Vörösmarty pesszimizmusa. Pécs. 41 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 192-193. l.

Kardos Albert. Csokonai és Vörösmarty. Pap Károly-Emlékkönyv. 144-150. l.

Kéki Kovács György. Vörösmarty beszél. M. Nemzet. 180. sz.

Kerpel Jenő. Vörösmarty Mihály jegyében. M. Protestánsok Lapja. 5. l.

Kodály Zoltán. Szív, vagy szív? Tükör. 458-459. l.

Kozocsa Sándor. Kiadatlan Vörösmarty-vers. (T. Czinke Urnak.) Tükör. 280. l.

U. az. Töredékek a Zalán futása második kidolgozásából. Pap Károly-Emlékkönyv. 183-196. l.

U. az. A Zalán futásának első kidolgozása. 106 l. — Ism. Gergely Pál. Fáklya. 1. sz. — Karsai Géza. Pannonh. Szemle. 61. l.

U. az. Vörösmarty ifjúkori kísérletei. Irodrtört. 198-205. l. — Kiny. is: 10 l.

Németh Antal. A „Csongor és Tünde“ első színre alkalmazása. Pap Károly-Emlékkönyv. 304-316. l.

Nyilatlan Keresztes. „A vén cigány.“ M. Nemzet. 193. sz.

Pados Ottokár. Vörösmarty természetszemlélete. 68 l. — Ism. Baráth Ferenc. M. Nemzet. 165. sz. — Berczik Árpád. IK. 408-409. l.

Szerb Antal. Keserű pohár. M. Nemzet. 195. sz.

Tóth Piroska. Egy nőalak az irodalomban: Szép Honka. Erzsébetesek Lapja. 10. sz.

Török Pál. Vörösmarty mint politikai kritikus. Prot. Szemle. 94-97. l.

Viszota Gyula. Vörösmarty kisebb akadémiai jelentései. Akad. Ért. 140-175. l.

- Waldapfel Imre.* Jegyzetek a Zalán futásához. IK. 262-276. l. Klny. is: 16 l.
- Vörösváry Ernő.** *G. P.* Vörösváry Ernő. Irodrtört. 60. l.
- Weöres Sándor.** A teremtés dicsérete. (Versek.) — Pécs. Ism. Tükör. 306. l. — Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 89. l. — Jékely Zoltán. Nyugat. I. 120-121. l. — Halász Gábor. Nyugat. II. 111-112. l. — Hollós Korvin Lajos. Korunk. 366-367. l. — Reményi József. M. Minerva. 32. l. — Halász, Gabriel. P. Lloyd. 173. reggeli sz. — t. t. U. o., 40. reggeli sz. — Székely László. Vasi Szemle. 188-185. l.
- Werner Adolf.** *G. P.* Werner Adolf. Irodrtört. 112. l.
- Wimberger Anna.** *W.* Aranykert. (Regény.) Pozsony. — Ism. J. M. Napk. II. 275-276. l. — Hubik István. Új Élet. 452. l.
- Witt Vilmos.** *G. P.* Witt Vilmos. Irodrtört. 159. l.
- Zágon István.** Márciusi szél. Vigszínház. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 117. l. — Ebeczki György. Új Idők. 62-63. l.
- Zágoni Dezső.** *G. P.* Zágoni Dezső. Irodrtört. 111. l.
- Zaymus Gyula.** János mester. (Regény.) 294 l. — Ism. Clauser Mihály. Kat. Szemle. 564. l. — B. A. M. Nemzet. 154. sz. — -rp- P. Napló. 143. sz. — Nemzeti Ujs. 137. sz. — Zimándi Pius. M. Kultura. II. 46. l. — K. Élet. I. 1136. l.
- Zboray Ernő.** Tropusi nap alatt. (Regény.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krón. 16. sz.
- Zemlénny János.** *Domokos Pál Péter.* Zemlénny János kéziratoss énekeskönyve. (17. sz.) Erd. Múz. 355-364. l.
- Zempléni Árpád** hátrahagyott verseiből. Sárospatak. — Ism. T. P. Lloyd. 254. esti sz.
- Gulyás József.* Zempléni Árpád ismeretlen fordításaiból. Mitrovics-Emlékkönyv. 453-459. l.
- Zemplényi Klára.** Kaland a tóparton. (Elbeszélések.) — Ism. i. b. P. Lloyd. 76. reggeli sz. — (-m-) P. Napló. 47. sz.
- Zerinváry Szilárd.** Hangszerek vallomása. (Versek.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. I. 262. l.
- Zichy Nándor.** *Csapodi Csaba.* Zichy Nándor és Jókai Mór irodalmi kapcsolatai. Irodrtört. 90-92. l.
- Zilahy Lajos.** 1. Gyümölcs a fán. Színmű 3 felv. Pesti Színház 1939 szept. 27. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 636-637. l. — Rédey Tivadar. Napk. II. 378-379. l. — Henke Béla. Erd. Helikon. 730-732. l. — Schöpfung Aladár. Nyugat. II. 261-262. l. — Saád Béla. M. Kultura. II. 158. l. — Járosi Andor. Pásztorútz. 589-590. l. — 2. A földönfutó város. (Regény.) — Ism. Fábán István. Napk. 553-556. l. — Tükör. 391. l. — V. L. Új Élet. 273. l. — Schöpfung Aladár. Nyugat. I. 335. l. — Kállay Miklós. Képes Krón. 12. sz. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 70. reggeli sz. — Szabó István. M. Nemzet. 70. sz. — Ujs. 55. sz. — Féja Géza. Magyarország. 58. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 59. sz. — Fodor József. P. Napló. 61. sz. — Szabó Endre. Pásztorútz. 389-390. l. — 3. Die Liebe meines Uhranen. Wien. 200 l. — Ism. P. Lloyd. 81. reggeli sz. — 4. Die Seele erlischt. Ford.: Käthe Gáspár. Wien. 356 l. — Ism. (l. sp.) Ung. Jahrb. 356. l. — 5. Tödlicher Frühling. Ford.: Käthe Gáspár. Wien. 208 l. — Ism. (l. sp.) Ung. Jahrb. 356. l. — 6. La città che cammina. Ford.: Filippo Faber. Milano. 375 l. — Ism. e. r. Corvina. 79-80. l.
- Dékány Andás.* Levél Zilahy Lajoshoz. Új Magyarország. 289. sz.
- Hort Dezső.* Az illúzió az irodalomban. Korunk. 1002-1003. l.
- Hunyady Sándor.* Zilahy Lajos filmje. Magyarország. 27. sz.
- Zivuska Jenő.** *Kozocsa Sándor.* Rákosi Jenő levele Zivuska Jenőhöz. IK. 387-388. l.
- Zoltai Lajos.** *G. P.* Zoltai Lajos. Irodrtört. 211. l.
- Zrínyi Miklós gr.** prózai munkái. Bevezetéssel és magyarázatokkal kiadta: Markó Árpád. 380 l. — Ism. Tükör. 713. l. — Joó Tibor. Nyugat II. 113-114. l. és Prot. Szemle. 439-440. l. — Gálos Rezső. IK. 187-189. l. — E. v. S. P. Lloyd. 115. reggeli sz. — Ferdinándy Mihály. M. Nemzet. 126. sz.

— (km.) P. Napló. 126. sz. — Esti Kurir. 126. sz. — Fábíán István. Napk. II. 328-330. l. — Julier Ferenc. Függetlenség. 121. sz. — Uj Élet. 452. l. — Zimándi Pius. M. Kultura. II. 120-121. l. — Gyalokay Jenő. Bp. Szemle. 255. k. 59-63. l. — Néptanítók Lapja. 734-735. l.

Bajcsy-Zsilinszky Endre. Mátyás király és Zrinyi. M. Nemzet. 81. sz.

Clauser Mihály. Egy korszerű költő. Élet. I. 840-841. l.

Hardy Kálmán. Zrinyi Miklós tanítása. M. Szemle. 36. k. 322-325. l.

Kerecsényi Dezső. Zrinyi pennája. M. Szemle. 36. k. 326-331. l.

Kunszery Gyula. Zrinyi Miklós hattüdála. M. Nemzet. 263. sz.

Szamoshtti Névtelen. Zrinyi Miklós. M. Lélek. 411-414. l.

Tolnai Gábor. Zrinyi világa. Tükör. 360-365. l.

Obsidio Szigetiana. Ujs. 211. sz.

Zsigmond Ede. Elszántan és szeliden. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós Nyugat. I. 341. l. — N. A. Szép Szó. 73. l.

Zsigray Julianna. 1. Erzsébet. (Regény.) — Ism. Hegyaljai Kiss Géza. Debrecen. V. 14. sz. — 2. A római százados. (Regény.) — Ism. Fábíán Gáspár. M. Kultura. 126. l. — (E. K.) Élet. II. 295. l. — S. Szabó József. Bp. Szemle. 254. k. 250-254. l. — M. Női Szemle. 113. l. — 3. Holtomiglan holtodiglan. (Regény.) — Ism. Uj Nemzedék. 278. sz. — 8 Órai Ujs. 265. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 280. sz. — (g. n.) P. Lloyd. 281. esti sz. — Ujs. 280. sz. — P. Hirl. 291. sz.

Zsolt Béla. Kakasviadal. (Regény.) — Ism. Kardos Pál. Libanon. 1-12. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 91-92. l. — T. P. Lloyd. 14. esti sz. — P. Napló. 12. sz.

Összeállítóita: KOZOCSA SÁNDOR.